

บทที่ ๒

ประวัติและผลงานของครูบากัญจนอรัญญวาสี มหาเถร (ครูบามหาเถร)

ครูบากัญจนอรัญญวาสี มหาเถร (ครูบามหาเถร) เป็นพระมหาเถรรูปหนึ่งของล้านนาที่มีบทบาทสำคัญทางพระพุทธศาสนา ปัจจุบันแม้ท่านจะมรณภาพมาเป็นเวลาถึง ๑๐๐ กว่าปีแล้วก็ตาม แต่ผลงานของท่านที่ปรากฏเป็นรูปธรรมมากมาย ยังคงอำนวยประโยชน์ให้กับพุทธศาสนิกชนมาจนถึงทุกวันนี้

ในบทนี้ ผู้วิจัยจึงได้ทำการศึกษาประวัติและผลงานของครูบากัญจนอรัญญวาสี มหาเถร โดยนำเสนอเป็น ๒ ด้านตามลำดับ คือ

๒.๑ ประวัติครูบากัญจนอรัญญวาสี มหาเถร

๒.๒ ผลงานของครูบากัญจนอรัญญวาสี มหาเถร (พระครูบามหาเถร) ใน ๖ ด้าน

๒.๑ ประวัติครูบากัญจนอรัญญวาสี มหาเถร

ครูบากัญจนอรัญญวาสี มหาเถร หรืออีกนัยหนึ่งสาธุชนทั่วไปมักเรียกสั้นๆว่า ครูบามหาเถร ครูบามหาเถรเป็นชาวสูงเม่นโดยกำเนิด มีบ้านอยู่บริเวณบ้านพ่อน้อยปึก แม่มูล ซึ่งอยู่ในหมู่ที่ ๒ ตำบลสูงเม่นในขณะนี้ ท่านเป็นบุตรของพ่อสุปินนะ แม่จันทร์ทิพย์ มีพี่ชายและน้องชายร่วมบิดามารดาเดียวกัน ชื่อหนานอินตา และนายจันทร์ดี ครูบาเจ้าเกิดในปีกะกา พุทธศักราช ๒๓๓๒ เป็นแผ่นดินของ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ซึ่งสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ได้ ๘ ปี หากจะนับถึงปี ๒๔๕๘ ท่านจะมีอายุได้ ๒๒๖ ปี ในส่วนนี้ได้สำเนาเค้าความจากแผ่นศิลาจารึก ซึ่งมีผู้จารึกไว้ และได้เก็บรักษาไว้ที่สถานพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดน่าน ซึ่ง ดร.ฮันเลห์เพนธ์ ที่ปรึกษาโครงการวิจัยจารึกล้านนา ไปสืบและจารึกมาเมื่อปีพุทธศักราช ๒๕๒๗ ใจความในแผ่นศิลาจารึกกล่าวว่า ในปีจุลศักราชได้ ๑๑๙๕ ตัวปีก้าไล่ มีครูบาเจ้ามหาเถรเมืองแพร่ ชื่อ กัญจนอรัญญวาสี ได้มาสั่งรวมธัมมคัมภีร์ และ และมหาเถรเจ้าเกิดปีกัตเร้าอายุได้ ๔๙ ปี นับถอยหลังไป จะตกปีพุทธศักราช ๒๓๓๒ ในรัชกาลที่ ๑ แห่งราชวงศ์จักรี ดังนั้นครูบามหาเถรเจ้าจึงเกิดในปีพุทธศักราช ๒๓๓๒ แน่นนอน แต่ปีแห่งการมรณภาพนั้นยังไม่ปรากฏ แต่ไปมรณภาพที่เมืองระแหง จังหวัดตากในปัจจุบันนี้ ณ ที่นั้น เรียกว่า วัดป่าอัมพวัน เพราะเป็นสวนมะม่วง ที่มีผู้อุทิศให้ครูบามหาเถรพำนักอยู่ ซึ่งจะกล่าวต่อไป

๒.๑.๑ ประวัติการเกิด เหตุอัศจรรย์ในวันคลอด

ก่อนที่จะกล่าวถึงการคลอดจากครรภ์มารดา จะย้อนกล่าวถึงสภาพสังคมในสมัยนั้นตามที่หลวงพ่อกุศลธรรมสาร วัดเหมืองหม้อ อำเภอเมืองแพร่ จังหวัดแพร่ ซึ่งมีอายุได้ ๘๔ ปี (ปี ๒๕๐๓) ได้ให้ฟังด้วยเสียงอันแหบเครือว่า ครูบากันธา (คันธา) เป็นลูกศิษย์กัณฐก ของครูบามหาเถร และเป็นรุ่นราวคราวเดียวกันกับ ครูบาวงศ์ หรือพระครูพุทธวงศาจารย์ วัดพระบาทมิ่งเมือง

ชาวบ้านมักเรียกชื่อว่า ครูบาวงศ์ ผู้จบบรรพชาลี ทั้ง ๒ ท่าน ท่านนี้เคยได้เป็นผู้ติดตามครูบามหาเถร แต่ที่สนิทที่สุดคือครูบากันธา วัดเหมืองหม้อ หลวงพ่อคัมภีรสาร กรุณาเล่าว่า ตอนที่ท่านครูบามหาเถรจะเกิดนั้นมีสิ่งอัศจรรย์ เพราะเตวบุตรเตวดาแปลง(อ่านว่า ตะเหลง) แสดงเป็นเสือโคร่งเสือโคร่งมากาบเอาแม่เฒ่าจันทร์ทิพย์(จันทร์ดีบ) หนีเข้าป่าไป เกิดที่ห้วยหิตขุนแม่จั่ว(อ่านว่าแม่จั่ว) สังคมในสมัยนั้นชาวบ้านส่วนใหญ่มีอาชีพทำนาและทำไร่ ผู้ใดมีฐานะยากจนไม่มีที่ทำนา ก็เป็นชาวไร่ ชาวไร่ในความหมายนี้ หมายถึงชาวไร่ที่บุกรุกกลางป่าเพื่อทำการเพาะปลูกไปเรื่อยๆ เรียกว่าชาวไร่เลื่อนลอย ในการทำไร่ก็ต้องออกไปปลูกห่าง (ทับหรือกระท่อม) อาศัยทำงานในไร่ชั่วคราว พ่อเฒ่าสุปินนะแม่เฒ่าจันทร์ทิพย์ ก็จัดอยู่ในพวกนี้ และได้ไปกลางป่าทำไร่อยู่แถวป่าแม่จั่ว โดยได้ยกครอบครัวไปพักแรมทำไร่ ปีนี้แม่เฒ่าตั้งท้องแต่พอสมควรจนจะคลอด ก็ได้ออกไปช่วยเพื่อหุงหาอาหารคอยผัวและลูกที่ออกไปทำไร่ และช่วยงานเล็กๆน้อยๆตามที่พักเพื่อเป็นการบริหารร่างกายไปในตัว เพื่อจะได้คลอดลูกง่ายขึ้น มีวันหนึ่งเหตุการณ์ที่ไม่คาดฝันก็เกิดขึ้นกับแม่เฒ่าจันทร์ทิพย์จนได้ คือมีเสือร้ายตัวหนึ่งคาบเอานางไป พอผัวกลับจากทำงานในไร่มาตอนเย็น ก็ไม่เห็นนางผู้เป็นเมีย ก็กรู๊กรู๊เรียกหา แต่ไม่มีเสียงขานรับ และได้เห็นบริเวณที่นั่นมีรอยลากเหยื่อไปเป็นทาง เพราะเห็นต้นไม้ละต้นหญ้าอ่อนๆลู่เป็นทางไป เหมือนมีคนหรือสัตว์ลากเหยื่อไป ก็รู้ว่าเมียตนถูกสัตว์ร้ายลากไปเป็นเหยื่อแน่นอน จึงเอะอะโวยวายเรียกเพื่อนชาวไร่ที่ปลูกเพิงพักห่างๆกันให้ทราบ พร้อมทั้งขอแรงกันออกช่วยหา และให้ลูกชาย ๒ คนเดินทางเข้าไปบ้านสูงเม่น เพื่อนำข่าวร้ายนี้ไปบอกญาติพี่น้องทางบ้าน และพวกชาวไร่ด้วยกัน ต่างก็หาไม้ไผ่แห้งมาทำแค่จุดส่องนำทางเพราะตะวันค่ำแล้ว

ด้วยความเห็นอกเห็นใจกัน และความรักความสามัคคีระหว่างชาวไร่ด้วยกันทุกคนก็มาพร้อมกันและวางแผนแกะรอยเสือโคร่งไป การค้นหาก็ก็นำไป ๑ คืน ก็ยังไม่พบและไม่มีแว่วว่าจะได้พบ จึงรอนแรมกันตามป่าพอรุ่งสางก็ออกตามหาอีกทั้งๆที่ไม่มีควมหวังอะไรมากนัก จึงไปตามลำห้วยหิต เขตขุนแม่จั่ว (ปัจจุบันนี้เป็นเขตอำเภอเด่นชัย ห่างจากสูงเม่น ๑๕ กิโลเมตรโดยประมาณ) ก็พอดีไปพบเสือ ซึ่งนั่งคล่อมมารดาและลูกน้อยอยู่แต่ไม่มีอาการดุร้าย พอได้ยินเสียงคนก็ผงหนึ่เข้าป่าไปไม่มีการหวงแหนเหยื่ออย่างเสียทั่วไป ผู้คนที่ค้นหาก็ไม่ติดใจที่จะยิงเสือ (เพราะไม่กล้าหรือไม่ทันก็ไม่อาจทราบได้) และนัยว่า เสือได้เสียเมื่อกจากทารกน้อยนั้นจนเกลี้ยงเกลามาเหมือนว่าได้อาบน้ำมาแล้ว ส่วนแม่นั้นยังสลบเหมือดอยู่ จึงได้ช่วยกันปฐมพยาบาลจนนางได้สติ จึงได้ตัดไม้ขางมาสานกระทะ(ขัดตะ)หามเอานางและทารกกลับที่พัก และเลยนำไปสู่บ้านสูงเม่น ผู้คนทั้งหลายที่ทราบข่าวต่างก็มาดูและฟังเหตุการณ์อันน่าระทึกใจ จากคณะผู้ติดตามค้นหาและเรื่องนี้ก็มีผู้เล่ากันมาเหมือนประหนึ่งนิยายชาวบ้านทั่วไป ถึงเรื่องราวที่ว่าครูบามหาเถรถูกเสือลากไปเกิดที่ห้วยหิตแม่จั่ว สถานที่แห่งนี้แทบจะไม่เหลือให้เห็นเป็นป่าแล้วเพราะถูกบุกรุกแผ้วถาง และโค่นล้มต้นไม้ไปมากมาย เมื่อสมัยก่อนชาวบ้านแม่จั่วที่รู้เรื่องราวยังได้สร้างศาลเพียงตาไว้ และได้นำเอาตุ้พระคัมภีร์ไปตั้งไว้เป็นอนุสรณ์ถึงครูบามหาเถร ต่อมาเมื่อปีพุทธศักราช ๒๕๑๕ ครูบาสมจิตร์ จิตตคุตโต จ้าอวาสวัดแสงอำเภอลอง จังหวัดแพร่ ยังได้ไปเข้ารุกขมุล(ปฏิบัติสมณธรรม) และมีชาวบ้านหลายตำบลไปทำบุญตักบาตรและแผ้วถางบริเวณที่เชื่อว่า แม่เฒ่าจันทร์ทิพย์ได้คลอดครูบามหาเถร ณ ที่ตรงนั้น เป็นเวลา ๓ วัน ๓ คืน

๒.๑.๒ การศึกษา

เมื่อกาลเวลาผ่านพ้นไปทารกน้อยผู้นั้นก็ได้รับการขนานนามว่า “ปอย” เพราะผมของเด็กชายปอยมีปลายขอดขมวด ลักษณะเช่นนี้เรียกว่าผมปอย เด็กชายปอยเจริญวัย พอความแก่การเรียนหนังสือ ก็ไปอาศัยอยู่ที่วัดสูงเม่น แต่พ่อแม่ไม่ประสงค์จะให้ลูกไปอยู่ที่วัด ต้องการที่จะให้ช่วยกันหาเลี้ยงปากท้องตามประสาของคนยากจนทั่วไป จึงคิดว่าเป็นคนไม่เอาถ่าน ชี้แจงหลบการหลบงาน การไปอยู่ที่วัดของเด็กชายปอยก็ใช้ว่าจะมีความสุขมากนัก อย่างดีก็แค่กินอิ่ม และสบายบ้างเล็กน้อย แต่ในช่วงที่ว่างมักจะถูกรังแกและเยาะเย้ยว่า “ไอ้เสื่อลาก” เพราะเหตุว่าเป็นผู้ที่เรียนดี พระผู้เป็นครูรักใคร่พวกเพื่อนก็อิจฉาหาทางกลั่นแกล้งเล่น แต่เด็กชายปอยไม่ถอพยายามหลบหลีกออกห่างและตั้งใจเรียนหนังสือ นับว่าเป็นผู้ฉลาดกว่าเพื่อนเพราะเรียนดี

๒.๑.๓ บรรพชา

ครูบามหาเถรบรรพชาอายุประมาณ ๑๐-๑๒ ขวบ ก็คงประมาณปีพุทธศักราช ๒๓๔๔ จะมีเป็นผู้สอนก็ไม่ทราบได้ นอกจากเรียนอักษรวิธีแล้วคงได้เรียนวิชาต่างๆด้วย เช่นวิชาแกะสลักและช่างปั้น ช่างไม้ เป็นต้น เพราะการศึกษามัยก่อนไม่มีใครบังคับ จะเรียนไม่เรียนก็ไม่มีใครกฎเกณฑ์ ถามใครเป็นผู้ที่สนใจเรียนก็จะมีวิชาติดตัว ผู้ใดไม่เรียนก็ไม่มีความรู้ เพราะวัดเป็นวิทยาลัย ผู้ใดได้บวชเรียนถือว่าเป็นผู้รู้ เรียกว่า “ทิด” เมื่อลาสิกขาออกไปจากพระแล้ว คำว่าทิดหมายถึงผู้รู้ กร่อนมาจากคำว่า “บัณฑิต” หมายถึงผู้ที่ผ่านการศึกษามาดีแล้ว จะสังเกตได้ว่าผู้ที่เรียนต่างๆตามบ้านมักจะสำเร็จการศึกษามาจากวัดแทบจะทั้งนั้น เรียกอีกอย่างว่า คนที่สุกแล้ว คนที่ไม่ได้บวชเรียกว่าคนดิบ สำหรับคนดิบชาวบ้านจะไม่ค่อยให้ความนับถือเท่าที่ควร ในสมัยก่อนหน้าี้ การเรียนที่วัดสูงเม่นในสมัยนั้นคงเรียนไปตามมีตามเกิด จะมีใครเป็นเจ้าของวัดก็ไม่ทราบ วัดนี้สร้างกันมาตั้งแต่เมื่อใดก็ไม่ทราบได้เช่นกัน แต่เข้าใจว่าคงมีมาแล้วไม่น้อยกว่า ๒๐๐ กว่าปี ในประวัติวัดศรีดอก ซึ่งเป็นวัดหนึ่งที่ครูบามหาเถรได้ไปริเริ่มสร้างไว้ กล่าวถึงว่าวัดสูงเม่นว่าเป็น “วัดกั้วัดเก้า วัดตุ้เจ้ามหาเถร ผู้รู้กานก กำนู ผู้มีมูตูแฝงไฟ ผู้มียศใหญ่ลือชา ผู้มีสามัญญาว่าตุ้เจ้าต้นซ้อย” เมื่อเรียนอยู่ที่วัดสูงเม่นพอสมควรแล้ว ก็ไปชวนขวายเป็นเรียนต่อไป โดยไปเรียนที่วัดศรีชุม เวียงโกศัย (วัดศรีชุมในปัจจุบัน) ก่อนที่สามเณรปอยจะไปเรียนหนังสือที่นั่น ขอกล่าวถึงวัดศรีชุมสักเล็กน้อยว่า วัดนี้เป็นวัดเก่าแก่ของจังหวัดแพร่เป็นสำนักเรียนที่มีชื่อของเวียงโกศัยในสมัยนั้น เพราะมีทั้งเรียนทางคันธธุระและวิปัสสนาธุระ มีครูบาอาจารย์ทรงคุณวุฒิหลายรูป อาทิเช่น ครูบาอุตมา เจ้าสำนักเรียนเป็นต้น เท่าที่กล่าวว่าวัดศรีชุมเป็นวัดเก่าแก่ เพราะมีประเพณี การถวาทานสลากภัตต์สมัยเมื่อล่วงมาแล้ว ๕๐ ปี ในเวียงโกศัย ถ้าจะมีการถวาทานสลากภัตต์ วัดทั้งหลายในเขตนี้จะต้องให้วัดศรีชุมถวาทานก่อน แล้วเรียงลงไปตามลำดับ เพราะเขากำหนดหันวันนับว่าเป็นการเคารพด้านอาวุโส ปีใดวัดศรีชุมไม่มีการจัดงานถวาทานสลากภัตต์ก็ให้วัดอื่นที่จะจัดจัดกันไปตามลำดับ ถือว่าก่อตั้งก่อนวัดอื่น ประเพณีนี้เพิ่งจะหายไปจากเมืองโกศัยไม่นานนี้เอง แต่ก่อนวัดนี้ชื่อว่า วัดฤๅษีชุม (วัดฤๅษีชุม) เพราะมีฤๅษี ๕ ตน มาชุมนุมกันอยู่ก่อน ตอนที่ผู้เรียบเรียงไปนมัสการ ท่านพระอธิการศิริ ศิริโย หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ตุ้ลุงกุย ท่านได้กรุณาเล่าให้ฟัง เมื่อวันที่ ๒๕ เมษายน ๒๕๐๗ และยังได้ชี้ให้ดูที่หน้าบันโบสถ์หลังเก่านั้นยังมีรูป ฤๅษี ๕ ตน อยู่ด้วย

ก่อนที่สามเณรปอยจะไปเรียนนั้นครูบาอุตตมา เจ้าสำนักเรียนได้ฝันว่า มีช้างตัวหนึ่ง ลักษณะตม้นเข้าไปในวัด แล้วอาละวาดด้วยการหักต้นตาลเล็กที่เพิ่งจะปลูก ด้วยการกินใบ พอท่านจะเข้าไปไล่ช้างนั้นกลับไม่กลัว ยังแสดงอาการดุร้ายยิ่งขึ้น วิ่งเข้าไปพังกุฏิ ศาลา วัด อารามตกละเอียด จึงได้ละเมอกรีดตั้งขึ้น และสะดุ้งตื่นท่านได้ทบทวนความจำในฝัน แล้วถือว่าความฝันนั้น เป็นนิมิตดีตามที่โบราณท่านว่า ฝันร้ายมักได้ดี คงจะมีโชค หรือไม่ก็จะมีผู้หลักผู้ใหญ่มาเยี่ยม พอรุ่งแจ้งทำวัตร สวดมนต์ แล้วท่านเลยถือโอกาสประชุมลูกศิษย์ว่า วันนี้ผู้ใดไม่มีความจำเป็นไม่ต้องออกจากวัดไปไหน แล้วก็สั่งให้ตั้งน้ำฉัน น้ำใช้ไว้ แล้วทำความสะอาดวัดอย่างรีบเร่ง เพราะเกรงว่าจะมีผู้มาหา พอฉันจinghamแล้วท่านก็ครองผ้าเป็นปริณทล เพื่อคอยต้อนรับ ผู้ที่จะมาเยือนท่านรอนสายไม่ปรากฏว่ามีผู้ใดมา จนกระทั่งบ่ายคล้อยไปแล้วก็ยังไม่ผู้ใดมาเยือนและไม่มีอะไรเกิดขึ้น พอตอนจะสร่งน้ำก็มีสามเณรน้อย รูปหนึ่งเดินเข้าวัดมา ด้วยท่าทางอันน่าเลื่อมใสตรงเข้ามาหาท่านโดยไม่มีการสะทกสะท้าน พอกราบไหว้เรียบร้อยแล้ว ท่านถามว่าไปมาอย่างไร สามเณรน้อยก็ตอบด้วยวาจาที่เป็นปกติ และชัดเจนว่ามาจากวัดสูงเม่น หนใต้เวียงโกศัยนี้ และมาเพื่อขออาศัยเล่าเรียนพระธรรมวินัย กับท่านเจ้าสำนัก ผู้มีความรู้ในอรรถธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา ครูบาอุตมาก็รับไว้ด้วยดีนัยว่าการเรียนที่สำนักนี้ก็เรียนได้ดี เป็นที่รักใคร่นับถือของเพื่อนสหายและศรัทธาชาวบ้าน เรียนอยู่พออายุครบอุปสมบทก็ได้รับการอุปสมบทที่วัดศรีชุมนี้ และได้มีเจ้านายหอหน้าเป็นเจ้าผู้อุปการะและอุปถัมภ์ เพราะเห็นว่าเป็นผู้เรียนดี ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบและประกอบกับเป็นกำลังสำคัญของสำนักเรียน จึงเป็นที่เคารพของศรัทธาทั่วไป ในการอุปสมบท ได้นามฉายาว่า “กัญจนภิกขุ” คงจะเป็นพุทธศักราช ๒๓๕๒ ปลายแผ่นดินของรัชกาลที่ ๑

๒.๑.๔ กลับวัดเดิมอีก

พออุปสมบทอยู่เป็นผู้ช่วยสอนอยู่สำนักเรียนที่วัดศรีชุมไม่นานเท่าใด พ่อก็ถึงแก่กรรม พี่ชายก็ไปมีครอบครัวอยู่ต่างหาก ด้วยความเป็นห่วงมารดาจึงขอกลับไปอยู่วัดสูงเม่นตามเดิม หลวงพ่อคัมภีรสารเล่าต่ออีกว่า เมื่อครั้นมหาเถรได้กลับไปอยู่ที่วัดสูงเม่น ก็ได้เขียนธรรมและสั่งสอนลูกศิษย์ไปด้วย ที่สำคัญก็คือ ท่านจะออกไปบิณฑบาต ได้แล้วก็จะนำไปแบ่งให้แม่เฒ่าจันทร์ทิพย์ผู้เป็นมารดาภิกษก่อนเสมอมิได้ขาด จนแม่มาถึงแก่กรรมไปอีกคน จึงหมดอาลัย ไร้กังวล ได้กลับไปเรียนและช่วยสอนที่วัดศรีชุมอีก การไปเรียนครั้งหลังนี้ มุ่งเรียนแต่ทางด้านวิปัสสนาธุระจนมีความรู้พอที่จะอบรมศิษย์ได้ การเรียนสมนั้น เวลาสอบ จะไม่สอบเป็นขั้นที่เดียวรวมเป็นพวกๆ กล่าวคือ สอบไปเรียนไปใครเรียนได้มากและต่อได้มากก็นับว่าได้ชั้นเรียนมากขึ้น คือต่อกันทุกวันและทุกครั้งเท่าที่ผู้เรียนจะแสดงความสามารถต่อไป การเรียนแบบตอนนี้ เรียกว่า “การต่อหนังสือคำ” บางทีต่อครั้งเดียวได้หลายชั้นหรือหลายประโยคก็ยังมี สำหรับผู้ที่เรียนดีมีความจำดีและแม่นยำมากๆ บางคนต่อไม่ได้สักชั้นก็มี ฐาน้อยตามสติปัญญาของแต่ละคน พอเรียนจบหลักสูตรขอสำนักวัดศรีชุมแล้ว ก็อยู่ช่วยสอนศิษย์ต่อไป และอยู่ปฏิบัติพระอุปัชฌาย์อาจารย์พอสมควร ด้วยความรักใคร่ที่จะศึกษาเล่าเรียนยิ่งขึ้น จึงขอลาอาจารย์ไปเรียนต่อที่จังหวัดเชียงใหม่

๒.๑.๕ เดินทางไปจังหวัดเชียงใหม่

สมัยนั้นการเดินทางไม่ใช่จะสะดวกสบาย จะต้องเดินทางด้วยเท้า และจะต้องมีลูกหาบช่วยเหลือนำพา การเดินทางจากแพร่ไปเชียงใหม่ผู้เดินทางได้มากก็จะใช้เวลาประมาณ ๔ ค่ำ ท่านจะ

เดินทางไปปีใด พุทธศักราชใด ไม่ทราบแน่ชัด เข้าใจว่าคงจะพ้นนิสัยมุตไปแล้ว คืออย่างน้อยได้อุปสมบทอย่างน้อยก็มีพรรษาถึง ๕ พรรษา และผู้ที่จะออกไปต่างถิ่นต่างแดน มักจะเป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถพอตัว หรือเอาตัวรอดได้ ดังคำโบราณกล่าวไว้ว่า “ถ้ามีปืนเต็มแกล่ง จึงจักออกเดินทาง แม้มีเงินเต็มถุง (ถุง) จึงจะเที่ยวกำ (ค้า) สอด” ครูบามหาเถรก็เคยได้ผ่านการเรียนจากสำนักเรียนที่มีคุณภาพมากแล้ว จึงกล้าที่จะไปเรียนเพิ่มเติม เพื่อให้วิชาที่เรียนแตกฉานจริงๆ จึงได้เดินทางบุกป่าฝ่าดงไปเรื่อยๆ และเข้าใจว่าท่านถือธุดงค์เป็นวัตรก็ได้ จึงกล้าเดินทางผ่านป่าและพื้นที่ทุรกันดารได้อย่างกล้าหาญ

การไปเรียนที่เชียงใหม่ ครั้งแรกไม่ทราบว่าไปเรียน ณ วัดใด การที่จะเข้าเรียนนั้นจะต้องมีการชักถาม ก็คงจะเป็นการชักถามเพื่อหยั่งเชิงความรู้ คล้ายสัมภาษณ์สมัยนี้ นัยว่า เจ้าสำนักเรียนพอใจและชวนให้อยู่เป็นครูสอน แต่ครูบาตอบบ่ายเบี่ยงไม่ยอมรับหน้าที่ เพราะมุ่งหน้าเพื่อจะเรียนจึงขอลาเจ้าสำนักเรียนว่า ถ้าอย่างนั้นก็ไปหาที่เรียนที่อื่นดีกว่า จึงได้ไปขออาศัยและสมัครเรียนที่วัดสวนดอก ซึ่งมีพระมหาราชครู เป็นเจ้าสำนักเรียน ตำนานวัดพระสิงห์ว่าพระมหาราชครูและครูบามหาเถรเป็นพระรุ่นราวคราวเดียวกัน ท่านทั้งสองมีความสนิทสนมกันมาก ครูบามหาเถรนับถือพระมหาราชครูในฐานะท่านเป็นพระผู้ใหญ่ มีอำนาจทางคณะสงฆ์และทางบ้านเมืองด้วย เพราะเป็นเชื้อสายเจ้าพระมหาราชครูนับถือครูบามหาเถรในฐานะผู้มีคุณสมบัติสูง เป็นผู้แตกฉานในอรรถบาลีและ พระธรรมวินัย จนถึงกับขอเรียนขอเรียนอรรถบาลีกับครูบามหาเถร

ครั้งแรกครูบามหาเถรไม่ยอมเป็นอาจารย์ให้ ขอเพียงเป็นอันเตวาลิกผู้อาศัยศึกษาทำเดี่ยว แต่ถูกพระมหาราชครูรบเร้า ด้วยความเกรงในพระบารมี และกลัวว่าจะเข้าใจผิดเป็นอย่างอื่น จึงยอม โดยวิธีขอแลกเปลี่ยน โดยครูบามหาเถรขอเรียนเพิ่มเติมด้านวิปัสสนาธุระกับพระมหาราชครูต่างฝ่ายต่างก็เป็นศิษย์และครูกันและกัน นับเป็นความเฉลียวฉลาดของครูบามหาเถรที่หาทางออกได้ดี แม้จะมีความรู้อย่างไร ก็ยอมอ่อนน้อมถ่อมตนไปก่อนเพื่อความสบายใจ ต่อมาก็เป็นผู้ที่มีความรู้ด้านการเรียนการสอน และด้านสัมมาปฏิบัติ จึงเป็นที่นับถือของพระมหาราชครู

พระมหาราชครูได้สนับสนุนครูบามหาเถร ให้ได้เป็นเจ้าอาวาสวัดพระสิงห์แทนพระครูเมืองที่ว่างอยู่ ท่านปกครองวัดพระสิงห์มาด้วยดี ต่อมาได้มรพระปรมาภิไธยจากเจ้าหลวงเชียงใหม่ว่า “ครูบากัญจนอรัญญวาสีมหาเถร” ในปีจุลศักราช ๑๒๒๑ สมัยเจ้ากาวิโลรส ครูบามหาเถรเป็นผู้ที่ชาวเมืองเชียงใหม่และลำพูนเคารพนับถือมาก ครูบามหาเถรมีคุณวุฒิและวิญญูติเจริญที่สุด ในสมัยรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ก่อนหน้าที่จะได้รับพระปรมาภิไธยนั้น ครูบามหาเถรเคยได้เดินธุดงค์วัตร ไปประเทศพม่ามาแล้ว คงสำเร็จวิชาตามสมมติขั้นสูงมาจากพม่า การที่ท่านได้ถึงขั้นสมมติขั้นสูงนั้นก็น่าจะเป็นได้ เพราะมีเหตุที่ทำให้ท่านเชื่อถืออยู่หลายประการ เช่น คราวที่ไปนมัสการเจดีย์ที่ตะโก่ง ก็เกิดอัศจรรย์จนเกิดความเท่ใจแก่ชาวมา่น เรื่องนี้จะกล่าวถึงตอนอนิหารต่อไป การไปประเทศพม่าและได้ญาณสมมติขั้นสูงนั้น ปรากฏในตำนานวัดมหาโพธิ์ ตำบลป่าเมต อำเภอมือง จังหวัดแพร่ ในตำนานกล่าวว่า

ในปีพุทธศักราช ๒๓๘๓ จ.ศ.๑๒๐๑ เป็นแผ่นดินของสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชการที่ ๓ แห่งราชวงศ์จักรีวงศ์ ณ ที่เมืองโกศัย มีมหาเถรองค์หนึ่ง เป็นผู้สำเร็จญาณสมมติขั้นสูงมีนามว่า ครูบากัญจนอรัญญวาสี วัดสูงเม่น (วัดสูงเม่น) ได้กลับจากไปศึกษาเล่าเรียน มาจากประเทศพม่า ท่านได้อันเชิญพระบรมสารีริกธาตุ และพระอรหันตธาตุมาเป็นจำนวนมาก และได้นำขึ้นทูล

เจ้าหลวงอินทวิชัยราชา เจ้าผู้ครองนครโกศัยยศคະ เมื่อได้รับแล้วเจ้าหลวงก็นำไปกรุงเทพมหานครฯ บางกอก ได้นำขึ้นทูลเกล้าถวายแด่พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งขณะนั้นยังเป็นที่เจ้าฟ้ามกุฎราชกุมารอยู่ และได้กราบทูลเรื่องราวการได้มา ซึ่งพระบรมสารีริกธาตุจากครุบามหาเถรเจ้า ผู้ทรงญาณสมบัติ ชั้นสูง พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานโกษทองคำให้บรรจุและโปรดให้นำกลับไปไว้ที่เวียงโกศัย แล้วก็ออกแสวงหาสถานที่ ที่จะสร้างเจดีย์บรรจุโกษธาตุ ก็ได้พบสถานที่แห่งหนึ่งบนฝั่งแม่น้ำยมตรงกันข้ามกับตัวเมือง พอไปมาหาง่าย และมีสภาพที่เหมาะสม การก่อสร้างไปสำเร็จเอาพุทธศักราช ๒๓๘๒ วันอาทิตย์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ยามพระพุทธรูปเจ้าตรัสรู้ จึงได้บรรจุลงพานทองคำ ๑๑๖ เม็ด แล้วเอาบรรจุลงโกษทองคำ แล้วเอาโกษทองคำบรรจุลงในโกษเงิน แล้วบรรจุลงโกษทองเหลือง และทองสัมฤทธิ์ รวม ๔ ชั้น เสร็จแล้ว พร้อมกับกับครุบามหาเถรเจ้า และเจ้านายขุนหาญ ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ทำการฉลอง เมื่อพุทธศักราช ๒๓๘๓ นั้นเอง ณ ที่นั้นได้แก่ **วัดมหาโพธิ์** ในปัจจุบัน

๒.๑.๖ แสดงความเป็นอัจฉริยะ

ได้กล่าวไว้แล้วว่า ความแปลกประหลาดของครุบามหาเถรเจ้ามีมาแต่แรกเกิด ตามกิตติศัพท์ที่เล่าต่อกันมาว่า ครุบามหาเถร “อุ้งก้นกำหนู” ครุบาเป็นผู้ที่มีสติอันตั้งมั่นไม่หวั่นไหว มีความสุขุมรอบคอบมีจิตวิยาสูงสามารถหยั่งรู้อุปนิสัยของคนและสัตว์ได้ เหตุนั้นครุบามหาเถรจึงเข้าได้กับชนทุกชั้นตั้งแต่ราษฎร ไปจนถึงเจ้านายชั้นสูง อภินิหารที่กล่าวมาแล้วและที่จะกล่าวต่อไปเป็นคำบอกเล่าของหลวงพ่อกัมภีรสาร หลวงพ่อก็ได้ยินต่อมาจากครุบาค้นหาอีกทอดหนึ่ง ซึ่งตอนนั้นหลวงพ่อยังเป็นสามเณรตัวเล็กๆ ได้ปีบνωดให้ครุบาค้นหาหลังจากที่ท่านได้ไปตากรรมที่วัดสูงเม่นเป็นประจำแทบทุกครั้งจะต้องถูกเรียกให้ไปปีบνωดอยู่เสมอ ที่ว่าครุบามหาเถรอุ้งก้นกำหนู (รู้ภาษานกภาษาหนู) นั้น เรื่องมีอยู่ว่า ในการครั้งหนึ่งเป็นฤดูเดือน ๕ ครุบามหาเถรได้เดินทางไปจังหวัดเชียงใหม่พร้อมด้วยลูกศิษย์หลายคนและได้ไปพักแรมที่ปางจุมปู ขณะที่ลูกหาบกำลังหุงหาอาหาร แต่ว่าน้ำในคันโทไม่มีจะกิน ลูกหาบได้เดินไปหาน้ำ ตามลำห้วยไม่มีห้วยน้ำ พอดีมีคนเอียงฟุ้งหนึ่งส่งเสียงร้องแล้วแตกบินหนีขึ้นไปทางเหนือลำห้วย ครุบาได้กล่าวว่าถ้าต้องการน้ำกินให้เดินไปตามห้วยนี้ เห็นนกบินไปทางนั้น มีน้ำกินแน่ ลูกหาบก็พากันไปหาน้ำทั้ง ๒ คน ไปเป็นเวลานานแล้วกลับมาไม่ได้ น้ำ ครุบาว่า สูไปบ่อผ่วนน้ำ ข้าได้ยินนกร้องและบินไปกินน้ำ แล้วจึงให้ครุบาค้นหาน้ำ ลูกหาบไปใหม่ จึงไปพบโป่งน้ำ นำมากินกันพอประทังไปได้ อีกครั้งหนึ่งเดินเข้าป่าเช่นเดียวกัน มีฝูงกาส่งเสียงเจี๊ยะจ้าวแล้วบินไป ครุบาว่าถ้าต้องการเนื้อให้ตามฝูงกาที่บินไปจะได้กินเนื้อ กามันพากันไปกินเนื้อ แล้วก็หยุดรออยู่ให้ลูกหาบไปหา ลูกหาบก็ได้ไปพบกับฟานตัวหนึ่งตายคากอไผ่(กอไผ่)อยู่ เพราะหมานัยแพะกินตา ยังไม่ทันเน่า จึงได้เอามาย่างไฟกินเป็นอาหารลูกหาบและผู้ติดตาม อันนี้เข้าใจว่าครุบาคงรู้คติและลักษณะศัพท์เสียงของสัตว์มากกว่าเพราะอยู่ป่าเป็นวัตรคงมีความสังเกตลักษณะอุปนิสัยของสัตว์ได้ดีจึงไม่ต้องสงสัยว่าท่านจะไม่รู้ภาษาสัตว์

อีกครั้งหนึ่งเมื่อคราวที่เดินทางนมัสการเจดีย์ที่เมืองย่างกุ้ง ประเทศพม่า ได้เดินทางไปทางเมืองระแหง ไปพักที่ปางพักดอยผาวอ พอดีตะวันบ่ายคล้อยมาก จะเดินทางต่อไปก็กลัวจะจวนเวลา อาจไม่มีที่พัก จึงพักแรมที่เชิงดอยผาวอ แขวงเมืองตาก ได้มีชาวไร่ผ่านมาพบเข้าจึงนิมนต์ให้ไปพักใกล้บ้านป่าของชาวดง เพราะที่นั่นมีคนหาหินกลางคืนผ่านอยู่เสมอ ครุบาบอกแสดงความยินดีกับผู้หวังดีนั้นโดยกล่าวว่า ได้ลงกรต(ปิกกรตธุดงค์)แล้ว จึงไม่ยอมย้ายไปไหนอีก และในจำนวนผู้ที่ร่วม

เดินทางไปกับครุพานั้น มีพระลูกศิษย์รูปหนึ่ง ที่จะพูดที่เล่นที่จริงกับครุบาได้ ท่านนั้นชื่อ ครุบากิตติ ท่านได้พูดทะเลาะกลางปล้องขึ้นว่า อยู่ที่นี่กลัวกันข้าวแต่น้อ (อดข้าว) ครุบารู้ที่จึงตัดบทว่า กิตติ สุกแล้ว ขโมยก็มาเอาชนแข็งข้าดีกว่า บ่ต้องกลัวแล้ว บางทีวันพุกจะมีคนเอาขี้ผึ้งมาหื้อแถมก่อนถ้าพักที่นี่ พอรุ่งเช้าก็มีคนมาทำบุญตักบาตร และมีคนนำขี้ผึ้งมาถวายด้วย จึงให้ลูกหาบพื้นเป็นเทียนเล่มบาท เพื่อนำไปจุดนมัสการพระมหาเจดีย์อย่างกุ่ม อันนี้ก็ยิ่งความสนเท่ห์ใจให้กับผู้ติดตาม

อีกครั้งหนึ่ง ตอนที่ไปนมัสการมหาเจดีย์อย่างกุ่ม จะเป็นตอนที่ไปศึกษาเล่าเรียน หรือว่าไปนมัสการเป็นครั้งคราวก็ไม่อาจทราบได้ วันนั้นเป็นวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เป็นวันที่ชาวม่านมาทำบุญกันมาก พอรับบิณฑบาตฉันจังหันเสร็จแล้ว พระสงฆ์องค์เณรก็ลงไปทำวัตรสวดมนต์ นั่งสมาธิบำเพ็ญเพียรภาวนา ในบริเวณพระบรมธาตุนั้น เมื่อเสร็จกิจสงฆ์แล้วพระภิกษุหนุ่มและสามเณรน้อยทั้งหลายก็ออกไปจากบริเวณ ยังเหลือพระแก่ๆสนทนากันอยู่ บางพวกก็ทำสมาธิ ในพวกที่ทำสมาธินี้มีครุบามหาเถรผู้ไปจากโอโยยานั่งบำเพ็ญอยู่ด้วยผู้หนึ่ง พอบริเวณนั้นเงียบสงัดก็มีลมพัดมาอย่างแรงทำให้กระดิ่งที่แขวนตามซุ้มประตูละตามองค์พระเจดีย์หวั่นไหวส่งเสียงดังทั่วบริเวณ ทั้งๆที่แดดยังแผดกล้าไม่มีวี่แววว่าจะครึ้มฟ้าครึ้มฝนแต่อย่างใด มีแต่ลมพัดกระโชกมาเป็นครั้งคราว ยิ่งความแปลกประหลาดให้แก่ชาวม่านและพม่า พวกพม่ามาดูเห็นครุบาชาวโอโยยานั่งบำเพ็ญทางจิตอยู่ ก็เกิดความเลื่อมใสเป็นอย่างยิ่ง ตกเย็นก็นำผ้าและปัจจัยมาถวายเป็นจำนวนมาก ถึงตอนนั้นผู้เรียบเรียงจดคิดขึ้นได้ว่า อันว่าผ้าที่ห่อคัมภีร์ต่างๆ และพระบรมสารีริกธาตุต่างๆที่ครุบานำมาไว้เมืองแพร่คงจะได้ตอนนี้นี่เอง การที่เกิดอัศจรรย์เช่นนี้จะไปด้วยเหตุบังเอิญ หรือเป็นเพราะบารมีอันแก่กล้า หรือเพราะอภินิหารที่เหลือเดา ถึงอย่างไรเราก็เชื่อในความเป็นผู้มีสูงส่งรูปหนึ่ง ที่เจริญรอยตามเบื้องยุคลบาทพระอรหันต์ สัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ซึ่งออกบวชเพื่ออุทิศชีวิต และผลงานให้กับพระพุทธศาสนา เป็นผู้ที่มีความวิริยะอุตสาหะ สัจจะ และอดทนเป็นเลิศ

๒.๑.๗ ผลงานการเผยแผ่

ครุบามหาเถรเป็นผู้ที่มีอุดมคติสูง บวชเพื่อถวายชีวิตให้พระพุทธศาสนาจริงๆ มีความแตกฉานในทุกๆด้าน ผู้ที่รู้และปฏิบัติตามมีจริยานุวัตรอันงดงามเป็นที่เคารพของชนชั้นเจ้าขุนมูลนายทั่วไป กว้างที่ท่านจะเข้าถึงและชักชวนให้พระมหाराชครูวัดสวนดอก สังคายนาพระไตรปิฎกครั้งล่าสุดได้ท่านก็คงจะอยู่เชียงใหม่มานาน จนมีผู้เคารพนับถืออย่างสนิทใจจริงๆ และท่านได้ชักชวนพระมหाराชครูและหาผู้อุปถัมภ์ได้และลงมือสังคายนา รวบรวมพระธรรมคัมภีร์ เมื่อจุลศักราชได้ ๑๑๘๘ ตัว พ.ศ. ๒๓๖๙ สมัยเจ้าหลวงแผ่นดินเย็นพุทธวงศ์ ครองนครเชียงใหม่อยู่และได้เป็นประธานฝ่ายคฤหัสถ์ ครุบาได้ปรึกษาว่าเราควรรวบรวมพระไตรปิฎกที่ขาดตกบกพร่องมาเขียนเหมียดไว้เป็นหมวดหมู่ เพื่อความจริงยังยืนและมั่นคงแห่งพระพุทธศาสนา นับตั้งแต่พระพุทธโฆษาจารย์เรียบเรียงมาแต่สิงหลมหานครทวีปใต้แห่งจุมปูตีปมา บัดนี้เราจักเจริญรอยตามเดอะ พระมหाराชครูก็ขานรับโดยดี แล้วก็ส่งสาสน์ออกนิมนต์พระนักปราชญ์ราชบัณฑิตทางพระศาสนา และผู้อุปถัมภ์มาพร้อมแล้ว เจ้าหลวงก็กล่าวว่า พระคัมภีร์ต่างๆ พ่อเจ้าพระยาหัวเมืองแก้ว พ่อเจ้าหลวงจ้างเผือกได้เอาไปซ่อนไว้ที่ถ้ำปูชะคะเป็นอันมากแต่หนทางไปยากแต่ดีหลี สองมهامุนีท่านบ่อได้ลดละ จึงนำเอาผู้พระหุสูตรปณิตาจารย์ พร้อมด้วยพระยาต้นใหญ่พุทธวงศ์ รองลงไปมีเจ้าจียะวงษาและเสนา ๑๒ ขุนสนามติดตามตั้งหมู่ปรีวารตั้งหลพายในและหลพายนอก เอาคันออกจากเวียงพิงค์เจียงใหม่ไปสู่ถ้ำ

ปูชะคะ และช่วยกันเอาคัมภีร์วินัยอังคุตตรนิกายออกมาเขียนได้ ๑๐๘ ผูก ทำนมหาราชครูเขียนได้ ๑๐๖ ผูก แล้วเสร็จเป็นเวลา ๓ วัน จึงจวนกันเอาไปตั้งฉลอง ที่วัดพระสิงห์หลวง กลางเวียงเจียงใหม่ สิ้น ๗ วัน ๗ คืน เป็นปฐมก่อนแห่

ต่อไปนี้เป็นคำจารึกในตำนานธรรมครูบามหาเถร ซึ่งเจ้าหลวงวิชัยราชาได้ให้หนานจันต๊ีบ และหมื่นวัดเขียน เมื่อจุลศักราชได้ ๑๒๐๐ ตัว พ.ศ.๒๓๘๑ เป็นลาน หนาถึง ๔๕ ใบ ใบละ ๔ บรรทัด เรียกว่าลานสี่ มีรายละเอียดมากเกี่ยวกับการสังคายนาธรรม (คัมภีร์หรือวรรณกรรมผูกนี้ มีผู้เขียนไว้ เมื่อ พ.ศ.๒๔๐๐ และเก็บไว้ที่วัดพระบาทมิ่งเมืองวรวิหาร อำเภอเมืองแพร่ จังหวัดแพร่) ได้นำมา เฉพาะที่สำคัญมาสู่ท่านผู้อ่านตามสมควร ดังนี้

เจ้าหลวงพุทธวงศ์จึงส่งข่าวไปเวียงโกศัยชั้คะ โดยให้ขุนหมื่นโวหารไปทูลเชิญ พอได้รับ เชิญ เจ้าหลวงอินทวิชัยราชาจึงแต่งตั้งให้ ตัวจ้ายยาธูเป็นทูตและหมื่นวัด ๒ คน เป็นอุปทูตพร้อมทั้ง อุบาสก อุบาสิกา หมายถึงแม่เปียงใจ เป็นใหญ่กว่านางทั้งหลาย มีหมู่เสนา จ้าง ม้า ต่างเครื่องย่อง และของสักการะบูชา ตลอดจนดอกไม้เงิน ดอกไม้ทอง จ้างทุกตัวตกแต่งประดับด้วยฉัตรสีขาว ตั้งฮ้าง และนางสาว แพรพราวไปด้วยเครื่องประณีตอาภรณ์ต่างๆ ออกเดินทางเวียง ไปสู่ เจียงใหม่แก้ว กว้าง กันไปรอดแล้วจึงวางหน้าบุญลงแล้วเข้าไปบอองค์เจ้าเมืองเจียงใหม่ ถวายดอกไม้เงินดอกไม้ทอง เสียงเนืองแน่นแซ่ซ้อง เรียกหามวลศรัทธา ป็น้องจาวเวียงพิงค์ ตั้งจายญิงหลายลำ เขาพร้าหักทายกัน ว่า พวกท่านจะมาเอายมหาเถรเจ้าเราไปตั้งหลบภายในและหลบภายนอก ตกใจออกสีกัด ฟองกิด เสียตายไขกล่าวนันสนัซอิดเอ้าฟ้งบ่อได้เสียงศัพท์ เหมือนหมู่เนื่อนกตกสะปา ดังว่าพระยาเวสสันดร จักออกจากป่า เมื่อเมืองสนั่นแต่ดีหลี

จากนั้นมหาเสนาผู้ใหญ่ท่านหนึ่งจึงแต่งตั้งให้พยาเตพหน้าเอาสาสน์ของเจ้าหลวงเมืองแป้ เข้าเฝ้าสมเด็จพระท่านให้เจ้าอิราชราชา และพระเจ้ามหาราชครูผู้ใหญ่ เจ้าพระท่านได้เทศนาต้อนรับว่า อันนี้หากเป็นของสิ่งอื่นเราก็ก่อนยื่นยอบัน (แบ่งให้) แต่ทว่าอันนี้มันเป็นหน้าบุญของท่าน อุปมาเหมือน ดังจ้างแก้ว อันเกิดกับเมืองโกศัยแต่แท้

อันพระมหาเถรเจ้าท่านนี้ เป็นผู้มาโผดสร้างประโยชน์สมปาน พระยาเจ้าเกณฑ์คนหาญ และหมู่มาเอากวนพวกเราก็จักยินดีกับด้วยท่าน จุงได้จัดโภชนาหาร มาเลี้ยงกันกำกอน หื้อหายอิด อ่อนมีแสง ตั้งอาหารและเครื่องหุงแกงของกินฮักแบ่งก็แต่งมาด้วยความอมริมย์ยินดีแต่ดีหลี พอเสร็จ เมี้ยนแล้ว จึงอนุญาตหื้อเจ้าชัยยาธู กับหมื่นวัดเข้าเฝ้า และนิมนต์พระมหาเถรเจ้าก็รับเอาโดยดีและมีวาที่ตอบถ้อย ว่าสู่เจ้าจักพักจมนเจยกันสััก ๗ วัน ก่อนเตอะ และก็แยกย้ายกันพักนอนฉลองธรรม อันเป็นที่น่ายินดียิ่งนัก ผุงคนยังพักมีความฮักแบ่งกันอิงดั่งโอ้ดเอ้าถ้วน ๗ วัน ๗ คืน พอถึงวันถ้วน ๘ ยามสายตาวันหงายขึ้นหาเตียง จิงเงินคัมภีร์ขึ้นต่างหลังจ้าง และม้า ทั้งผุงคนหลบภายใน และ ปายนอก ก็ยัระยาตออกจากเวียงพิงค์ ทั้งหญิง จายใหญ่น้อย ก่อนจรเดินทางไปสู่ เขาเจ้าหมู่เจียง ใหม่ก็ออกไปส่งถึงที่ไต่ตามลำน้ำท้าวังตาล บางฟองก็ปักเดินคีนมาตางเก่า ฟองก็เฝ้ารอนแรมจิมด้วย ครุบา ยามนั้นนาฝนเมฆาก็ตกลงมา มีพายุพัดกระจัดกระจาย คนทั้งหลายบ่อย่านยุคเข็ญยามตาวัน เย็นแดดอ่อนฝนห่อนไป

ครั้นแจ้งรุ่งเจ้าก็มุ่งออกเดินทางถึงเวียงแก้วรอดหริภุชยได้เข้าไปยังพั้ววัดพระธาตุเพื่อน นมัสการพระธาตุเจ้าหริภุชยลำปุนส่วนพระยาเจ้าเมือง และตัวขุนได้แต่งเครื่องสักการะมาถวาย และฟั่งธรรมเทศนาจิมเจ้าครูบามหาเถร ในอารามหลวงที่นั่นและเอาหม้ออังกระโรงมาสร่งเสพตัน

วิเศษถึงเตียงคิณ ยามนั้นเมฆาทำฝนก็ตกลงมาจนน้ำแม่กวังไหลหลังเนินทองยิ่งนัก พอรุ่งแจ้งเจ้าพ่อเจ้าไชยลังกาพิศาลโสภาคคุณา เจ้าหลวงองค์ที่ ๖ ของราชวงศ์คำฝั้น ได้นำหม่านางใน ออกไปถวาย บินทบาท หยาดน้ำทำบุญ และฟังธรรมกับมหาเถร เจ้าต้นบุญใหญ่ ยามตะวัน สายแดดส่อง มหาเถรเจ้า ก็ออกต้องเตียวตางไปตามโค้งกว้างสุดเขตเมืองหริภุญชัย เสนาในก็ไหลคืบมาแลมเล้า มหาเถรเจ้า ก็ต้องเต้าต่อไปตามมัคคาจุจอตไปรอดเวียงแก้วยอดละคอนจัย เจ้าหอคำในก็ส่งคนหาญออกไปรับที่โค้งบ้างทาง นอกเมืองเขลางค์ มีผู้ต่างใจจื้อเจ้าอุปราชพรหมา นำพระมหาเถรเข้าสู่กองเวียงเขลางค์ ผูกคนนั้นชะช้า ท้าวตางเวียงลำปาง แล้วพ่อเจ้ามหาพรหมาภิษณพงษ์ ก็นิมนต์พระมหาเถรเจ้า เข้าสู่คุ้มแก้ว แล้วอนุญาตให้หื้อหมู่ขุนหาญนำจ้างม้าไปอยู่วันศรีจุมแก้วกว้างหัวเวียง พอวิสาสะหมดธุระแล้ว พระยาเจ้าก็นำครุบาทมหาเถรเจ้า เข้าสู่อารามหัวเวียงวันนั้น ยามนั้นมหาเถรเจ้าก็นำพระไตรปิฎกเข้าสู่อาราม ตั้งไว้ท่ามกลางวิหาร เจ้าเมืองก็หื้อพวกตริยะนนถิ มาดิสตีเป่า เพื่อสร่งเสฟงานฉลองพระไตรปิฎกตลอดคิณ พระยาเจ้าเมือง ได้นิมนต์ครุบาทเจ้าเตสนาโปรดถวาย ๓ คิณ ยามนั้นฝนตกยามแลงหนตางมีน ผูกคนก็ยั้งจิ้นยิดิถ้วน ๓ ราตรี รอดแล้วพระต้นปิ่นแก้วก็ยกออกจากเขลางค์ละคอน วันนั้นมีพ่อเจ้าพระยามหาพรหมาภิษณพงษ์ นำส่งมารอดพระบาทแก้ว แล้วก็ลวดเสด็จคิณเมื่อวัง มหาเถรเจ้าก็เดินผ่านโค้งกว้างไต่ตางไป เข้าป่าไม่พูดอยตามตางที่เกยเตียวมาก่อนบ่ออิดอ่อนอันใด เกยเตียวตางไหลบ่อขาด ก็กลากลาดมารอดห้องต้องเมืองลอง น้ำห้วยนองขวางหน้า น้ำแม่ต้าไหลหลังลงไป ต้นมีบุญหลายก็มารอดเวียงต้า จาวเวียงต้าและเวียงลอง ก็ปากันออกมาต้อนรับ ดาข้าวปลาอาหารมาจมเจยบ่อหายเหยสั๊กหยาด ฟองก็กราบไหว้พระบาทยังครุบาทต้นบุญใหญ่ แล้วอาราธนา นอนเวียงต้า ๑ ราตรี ก็มีวันนั้นแหละ กันแจ้งรุ่งเจ้าศรธาพาหน่มเฒ่าก็ปากันนำอาหารบุญจาจ้งหัน มาถวายบินทบาทจิมเจ้าครุบาท กันว่าฉันโภชนาอิมแล้ว ก็ออกจากเวียงต้าลาเจ้าลอง ไต่ตามเตยกอง ออกป่า ฝ่าตางมาสู่เวียงแก้วปิ่นโกศยธชัคคะ ส่วนพระยาเจ้าเมืองโกศยผู้มีใจเฝือก็นำหมู่เจ็รราช วงษ์ออกต้อนรับ และอาราธนาครุบาทมหาเถรเจ้าเข้าสู่เวียงโกศย ยามนั้นเวียงโกศย เกิดโกลาหล กีก้องเสียงฟ้าร้องครี๊ๆ ทัวห้องต้องเวียงโกศยบุรี สายลมก็มาตีต้นกล้วยต้นอ้อย ตั้งจ่อ่น้อยและตุงจัยก็ปอไหวปะเปิก เหมือนจักเปิกปังไป ตามมัคคาในและนอกประดับด้วยดอกไม้ และธงทิวสายลม ปิวปัดลู่ตุงซู่เปิงปาว ขุนหาญจาวไพรน้อย ตั้งเด็กหนุ่มน้อยจุมสาวจ่วยกันจัดจีห้อมันดีดั่งเกา ตั้งแต่ต่าน้ำฝ้งยมมุนา เข้ามาถึงอารามขวงแก้ว รอดแล้วเข้าสู่วัดศรีจุมชัย เขาได้ดาแต่งห้าง เพื่อตั้งฉลองพระไตรปิฎกก็มีวันนั้นแหละ

ยามตีรุ่งเจ้าพ่อเจ้าอินทวิชัยราชา ก็นำครุบาทฯ เข้าสู่เวียงคนทั้งหลายก็มาถวายกราบไหว้ และได้ร่วมฉลอง และครุบาทจิมด้วยครุบาทฯ ๓ ราตรี หมุ่มมนตรี และเจ้านายผู้ใหญ่ ก็มาไหว้สาธธนา กัจฉาถาณไถ่จิมครุบาทต้นใหญ่มหาเถร พอครบ ๗ วัน ยามนั้นพ่อเจ้าเมือง ก็หื้อเสนาในผู้ใหญ่ที่ใส่ไว้ต่างต้า นำส่งครุบาทนำเอาพระธรรมไปฐาปนา ตั้งไว้ที่วัดสูงเม่นใต้ แห่งเวียงโกศย ปิ่นจุลศักราชได้ ๑๑๔๐ ตัวปีดับเม็ด ยามนั้น ศรธาพายนอกหมายมีพ่อเจ้าราชา จักใคร่สร้างมณฑปไว้ประดิษฐานพระไตรปิฎก จึงมีราชอาณาจักรปลงวางหื้อแสนจิตตะปัญญารับราชโองการกับด้วยหมื่นหาญวัดใหญ่ ออกไปปาวร้องจักจวนกันเข้าป่า ไปตัดไม้มาแปงมณฑปครบแล้ว เกณฑ์เอาสล่าตาสงนอกมาวัดม็อก วัดศอก วัดวาแล้ว สั่งหื้อแปงฮางเฮือใหญ่ไว้ใส่น้ำตั้งต้นเสา สลักเสลาเป็นรูปเคลือเภาไว้เกี่ยวขึ้นไปตามเสา หน้าจั่วขจิตด้วยดอกดวง ลงฮักและหางติดคำแดงเหลืองเรื่อ เพื่อเป็นที่จำเรียด่า นานประมาณว่า ได้เดือนเศษบรมวลตามคำคินิง ตัวแสนปิง ผู้ใหญ่อันท่านใส่ไว้ต่างต้า กับท่านแสนจิตปัญญาได้

สนธนาเห็นว่า สองราออกมาสร้างมณฑลปกครองบริมณฑลตามอาญา แต่มัคคาตังยังบ่อแล้ว จึงปักปาว ชาวบ้านนอกกว่า สมเด็จพระเจ้าจักผ่านมาทางนี้ หื้อจ้วยกันแบ่งตางตีสั้นใหญ่ ตั้งหมอน้ำ พร้อมต้นกล้วย ต้นอ้อยไว้ ตั้งจอหน้อยและตุงจ้อย ที่ไต่สูงหื้อต่ำ ที่ไต่ต่ำหื้อถม ที่เป็นเปอะตัมหื้อถมแน่น ที่เป็นหลักหื้อ ขุดออกเสี้ยน ที่ไต่เป็นแม่น้ำหื้อแบ่งข้าว พระเหนือหัวจักผ่านมานี้ตางเสี้ยนนี้จักรอดออกวัดสูงเม่นแต่ แห่

พอเสร็จงานทุกอย่างแล้ว ก็เข้าไปไหว้เจ้าเหนือหัว ว่างานทุกอย่างบริมณฑลแล้ว สมควรยก ธรรมยาตราได้ แล้วปาวร้องขุนนางน้อยใหญ่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ให้แต่งเสนาจ้าง เสนาม้า และเสนา ๔ หมู่ ครบภูเหล่า หื้อตีตูปไปก่อนหน้า หอกดาบกล้าตามหลัง เสียงเนียงนั้นเกิดก้อง ไห่ร้องไปทั่วกอง เวียง แจ้รุ่งเจ้าออกจากเวียงโกศัย ตามมัคคาไป ถึงร่องกาศหน้าดอนตัน เขาตระเตรียมกันไว้ ถ้าว่า เจ้าฟ้าจักผ่านมายามเที่ยง แล้วก็ถวายทานแก่มหาเถรเจ้า เสร็จแล้วออกจากร่องกาศดอนตัน ยามตา วันบ่ายข้ามโต่งน้อยสู่บ้านดงหลวง คนทั้งปวงออกมาต้อนรับกับๆ ผิดเสียง เพราะเจ้าเมืองเป็นลื้อมา ยึดยื้อกองตาง ฟ่องก็มาถวายบูชาด้วยแผ่นผ้า ฟ่องบูชาตามแต่ได้ พระมหาเถรท่านไท่ ก็รับ แล้ว เทศนาธรรมพอสมควรแก่เวลา ตาวันทากตักต่าใกล้ค่ำลงแลง อดใจขงยกหย่างออกจากบ้านดงหลวง คนนำเป็นหมู่หลู้กันแบกคร้วตาน เอาครุบาขึ้นคาน หามออกส่งไปตามโต่งน้อย ยามตาวันท้อยต่ำลงก็ ไปถึงวัดสูงเม่นแก้วกว้าง วัดก็กวัดเก่าวัดครุบาเจ้ามหาเถร เป็นเดือน ๗ ออกคำพรว่าไต่วัน ๓ ยามคำ มหาเถรเจ้าก็นั่งในวิหาร ผูกนยัคควมาตานแวตล้อม แล้วตั้งฉลองธรรมไปจนฮอด วันเป็งพระจันทร์ เม็งใสสอง เป็นปฐมห้องหนึ่งก็แล้วแต่นักก่อนแล

ลูถึงจุลศักราชได้ ๑๑๙๕ ตัวปีกัดไส้ มหาเถรเจ้ายศใหญ่ตนไผ่ในการสังฆกรรม จึงได้นำ ศิษย์ผู้เป็นบัณฑิตเข้าสู่ นันทบุรีสถลเมืองใหญ่ จึงเข้าไปไต่ถามหาหยิง ปณิตาจารย์สมณชีพรามณผู้รู้ ยังเอาใจใส่ศาสนา ยังมีอยู่กว่าอัน ยามนั้นเสนาผู้ใหญ่ก็นิมนต์ครุบาเจ้าเข้าสู่วัดใหญ่จ้างก้า ฟ่านักอยู่ แล้วหาหมู่ขุนหาญชำนาญการ เข้าใกล้กราบไหว้บามไต่ต้นกินเมือง เจ้าบุญเรืองท่านได้นามจื่อว่าพระ ยารัตนหัวเมืองแก้วต้นใจบุญ ว่าข้าแต่พระบุญเรืองต้นเป็นเจ้า บัดนี้มีพระมหาเถรเจ้า มาแต่เวียงโกศัย ต้นบ่อละยังพระพุทศศาสนา เข้ามาสู่เมืองเรตนั้นมีใจเปียงเท่าฟ้าเป็นแขกแก้วแก่พระศาสนา ที่นั้นเจ้า เมืองก็มีความยินดีว่า ต้นบุญมี จักมาสถาปนาตั้งไว้ยังพระศัทธิธรรมเจ้าในฐานะที่นี้ก็เป็นนิมิตดีแล้ว จึงเสด็จเข้าสู่อารามถามไถ่ถวายปัจจัยแก่ครุบา จึงสนทนาตอบด้าว่า ข้าแต่โพธิสมปานเจ้าใหญ่ใน นันทบุรีสถลนครนี้ เป็นนักปราชญ์บัณฑิตจาตอาจารย์หากมีแต่ แต่ว่าไปอยู่ในปุดอยเถื่อนถ้ำราวเขา หากได้เข้ามาช่วยก้าพระศาสนา ยกเอาพระศัทธิธรรมเจ้าเข้าสู่หมู่เวณัยสัตว์ ก็จักเป็นปัจจัยแก่โลกไต่ โลกแต่ ขอหื้อเจ้าอาญาไปนิมนต์มา ถมแล้ววามหาเถรเจ้า จักมาสังคายนา พระธรรมคัมภีร์อันมีใน วัดจ้างก้า แล้วหื้อมนตรียี่มีลายสือดีเข้าหมู่เอากัน เข้าสู่อารามจ้างก้า แล้วเอากันตัมใบลานไปภูกงาน ยิงใหญ่ตัมตักไว้หื้อแข่งแห่งดิงมแล้วมัดไว้เป็นก้า เพื่อจักกระทำเป็นโผกล้วนหลายหมื่นถ้วนในลาน แต่ตีสหสิ ที่นั้นพระยาหัวเมืองแก้ว รับแล้วจึงแต่งตั้งหื้อตัววใจยา ไปตีกลองร้องปาวบอกชาวแก่จาว เมือง ตามอาญาบริมณฑลแล้ว ได้นักปราชญ์ทั้งบ้านในบานนอกเอากันเข้ามาสู่วัดจ้างก้าแก้วกว้าง เพื่อจักจ้วยกันสร้างพระศัทธิธรรม ในอารามจ้างก้า เจ้ารัตนหัวเมืองแก้ว ได้เป็นพระยาอุปลัมภกะ กระทำนานอยู่ ๗ วัน ๗ คีน ก็ได้พระคัมภีร์ ๔๘๕ ผูก นับมัดได้ ๙๗ มัด จัดเป็นใบลานได้ ๑๔,๕๐๐ ใบ แล้วโยกย้าย คล้ายเลยไปหาหยิงมหานันทบุรีสถลแก้วกว้าง จื่อว่าเมืองหลวงพระบาง พร้อมด้วย เจ้าพยา นันทบุรีสถลนคร แล้วขุนหมื่นหน้าประชาชี ไต่ไปตามมัคคาในปีก้าเม็ต ยามนั้นจุลศักราช

เปียงขึ้นแถมตัว ๑ เป็น ๑๑๙๖ ตัวปีกดยี้ เข้าไปถึงนันทบุรีแก้วกว้างหลวงพระบาง เข้าไปในมหาอารามช่วงใหญ่ นามชื่อได้ว่า “วัดวิสขลวณาราม” แล้วจึงขึ้นเมตตากับเจ้าพระยาเมืองใหญ่ อันได้พระสัทธิธรรมมาไว้ หันเรือเดียวไปมาชักไขว่ เหตุใจใคร่ยกพระศาสนาเพราะกลัวจักตกต่ำก้อยขอพระยอดสร้อยจึงพิจารณาอุเตอะ

ยามนั้น เจ้าเมืองยศยั้งจึงคึงดูก็รู้ว่ามหาเถรเจ้ามาดี จึงแก้ห่อเมตตาเตตาน นับว่าได้ ๑,๘๐๐ เงิน หื้อหมื่นวัดไปกระทำยังปฏิสังขรณ์ ตื่นตั้งนอน ลูกแล้ว ปกปาวหานักปราชญ์ อาจารย์หาได้ยังไบลานมามากล้น บรมวลดี คนลายสือดี หื้อมาแต่้มลายสืออันพระสมณะมุณี จักบอกทั้งบ้านในบ้านนอกหลายมนตรี เขียนคัมภีร์ได้ ๗ วัน ๗ คีน เป็นที่ชมชื่นแก่เจ้าหลวงพระบางและไพร่น้อยฉลองพระไตรปิฎก ยามนั้นฟ้าฝนก็ตกลงมาทั่วทั่วหลวงพระบาง พอวันถ้วน ๘ ก็อำลาจากเมืองหลวงพระบาง เตียวตางไตเต้าเข้าสู่เมืองนันทบุรี ที่นั่นนับพระคัมภีร์ได้ ๘๔๐ ผูก รวมกันจัดวัดจำกั๊ก

ต่อแต่นั้นก็ยกออกจากเมืองนันทบุรีนคร ไปสู่เวียงโกศัยแก้วกว้าง ไปจอดยังอยู่ที่วัดศรีจุมตั่งเก่า เพื่อหื้อพ่อเจ้าอินทวิชยราชา ได้นมัสการกราบไหว้ ยามนั้นไซ้ ครอบาก็ได้จำพรรษาที่วัดศรีจุม พอปันพรรษาแล้ว ก็ยกออกไปตั้งไว้ที่ วัดสูงเม่น แดนดาด่านใต้แห่งเวียงโกศัย เป็นห้องที่ ๒ ก่อนแล

สิริรวมพระคัมภีร์ที่บรรจุไว้ในห่อพระไตรวัดสูงเม่น ครั้งนี้ มี ๒,๕๖๗ มัด นับเป็นผูกได้ ๘,๘๔๕ ผูก นับเป็นไปฎก้าไบลานได้ ๘๔,๕๐๐ ไบลาน ล้วนแล้วแต่เป็นบาลีต่างๆ เช่น มูลกัจจายนะ นิเทศสนธิ นิเทศนาม นิเทศศัพท์สูตร บาลีสูตรสังขยา นิเทศสมาส-กิต-ตัทธิตถิ ธัมมะปาตีะ รายนามหมวดธรรมนี้ เป็นเพียงส่วนหนึ่งเท่านั้น พวกชาดกต่างๆยังไม่ได้กล่าวถึง

ต่อไปนี้ขอนำเอาหลักฐานที่ ดร.ฮัลเลห์เพนซ์ ที่ปรึกษาโครงการวิจัยจารึกล้านนา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ คำจารึกการสร้างคัมภีร์ของครอบากัญจนอรัญญาสมาเถร วัดสูงเม่น เมืองแพร่ ได้ถูกเก็บไว้ในสถานพิพิธภัณฑแห่งชาติ ศาลากลางจังหวัดน่านว่า แผ่นจารึกนั้นได้จารึกลงในแผ่นกระดานสีดาปนเทา อยู่ในกรอบมีฐานตั้งตัวอักษร เป็นแบบธรรมของล้านนา เป็นภาษาไทยยวน ตัวเลขเป็นโหรา จารึกไว้ดังนี้

ในปีจุลศักราชได้ ๑๑๙๕ ตัวปีก้าไส้ ยังมีพระมหาเถรเจ้าตนหนึ่งจื่อ กัญจนอรัญญาสมาเถรอยู่ยังเมืองแป้ได้เป็นแก้ว และศิษย์เจ้าทั้งมวล จรดดินเทพสันถิมาแต่เมืองแป้นปัจฉิมทิศ เข้ามาถึงเมืองน่านที่นี้ แล้งจึงได้เอาตนบุญขึ้นถึง ศรีธาตุบายในปายนอกทั้งมวล อันมีในในเมืองน่านที่นี้เป็นแก้ว และอุปราชราชวงศ์เจ้านายทั้งมวล พร้อมกันสร้างยังอักขรธรรมตั้งมวลเป็นคัมภีร์พระไตรปิฎกะทั้ง ๓ ไว้โจ้ตะกะพระพุทธรศาสนา ๕ พันพระวัสสา แห่ล่ สรรอมรวมธรรมได้สร้างไว้ทั้งหมดเป็นธรรม ๑๔๒ มัด จัดเป็นผูกได้ ๑,๑๐๓ ผูก และฉลองเมื่อ จุลศักราชได้ ๑๑๙๙ ตัวปีเร้า เดือน ๙ เป้ง เม็งว่าวันอาทิตย์ ไตว่าวันเต้าสี่วันนั้นแหล่ ครั้นฉลองเสร็จแล้วมหาเถรเจ้า ก็ยกเอาพระคัมภีร์ไปโจ้ตะกะ ไปไว้ที่เมืองโกศัย ปัจฉิมทิศวันนั้นแหล่ อันว่า พระมหาเถรเจ้าตนนี้ ตำนมีอายุได้ ๔๙ ปี เกิดปีกั๊ดเร้า

จารึกที่ วัดวิชู เมืองหลวงพระบาง ประเทศลาว แผ่นจารึกนี้เป็นแผ่นหินอ่อน ขุดพบเมื่อปี ๒๔๓๐ ที่วัดวิชูนั่นเอง ตัวอักษรเป็นแบบธรรมล้านนา ภาษาไทยยวน ตัวเลขเป็นเลขโหราใจความในจารึกกล่าวว่ดังนี้

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๙ จุลศักราชได้ ๑๑๙๘ ตัวปี ยังมีมหาเถรเจ้าตนหนึ่งมาจากเวียงโกศัย ได้ทูลสมเด็จพระเจ้าหลวงพระบางนามว่า พระเจ้ามังสา ขอให้ทรงเป็นประธานในการสร้างพระไตรปิฎกที่

เมืองหลวงพระบาง และในปีเดียวกัน ได้นำเอาพระไตรปิฎกไปไว้ที่เมืองแพร์ ประเทศไทย ในการจาริกนั้นได้แบ่งออกเป็น ๒ ตอน และ ๒ ด้าน ของแผ่นหินนั้น ด้านที่ ๑ จารึกว่า จุลศักราชได้ ๑๑๙๘ ปีรวายสัน เดือน ๔ เป็ง เม็งว่าวันอังگان ไทยว่าวันกำไก้ ได้ฉลองธรรมในวิหาร วัดวิชุนีนี้แหล่ ธรรมลิขิตต โชตก พุทธสส ปญจสส สหสสานิ นิพพาน ปจฺจโย โหนตุ โน นิจฺจ ด้านที่ ๒ จารึกว่า จุลศักราชได้ ๑๑๙๘ ตัว ปีรวายสัน ยังมีมหาเถรเจ้าต้นหนึ่ง จื่อกัญจนอรัญญวาสี เมืองแป้ ได้มาถึงเมืองหลวงพระบางที่นี้ ได้นำเอาหน้าบุญขึ้น ถึงเจ้าเมืองหลวงพระบาง ต้นจื่อ มังธา เป็นเก้า และราชวงศ์แก่ม่าตังมวล พร้อมกันสร้างยังธรรมคัมภีร์พระไตรปิฎก ทั้งมวลไว้ โจตกะศาสนา พระพุทธเจ้า ตลอดต่อเต้า ๕๐๐๐ พระวัสสา และได้ฉลองธรรมที่นี้ เมื่อเดือน ๔ เป็ง เม็งว่าวันอังگان ไทยว่าวันกำไก้ จั้งแล้วบรมวอลแต่แหล่

ครั้งนี้สังฆธรรมได้ทั้งมวล ๒๔๒ มัด จัดเป็นผูกกว่าได้ ๒,๘๒๕ ผูก จัดเป็นเงินก่าจ้างแต้มเขียน สมเด็จพระเจ้ามังธา เจ้าเมืองหลวงพระบางมีเงินหอม ๘๕ ตั่ง เจ้าราชวงศ์มีเงินกลางหนักได้ ๑๘,๒๐๒ บาท ๗ ก่า ๒ แดง เงินฝ่ายศรัทธาจาวเมืองแป้มีเงิน ๑ จั้ง ๑๐ ตำลึง กับ ๑๐ สลึง แต่คำปัว ปิดปกธรรม เลี้ยง ๑๒,๘๐๐ แผ่น แต่แหล่ ธรรมที่เจ้าเมืองหลวงพระบาง สร้างเป็นธรรม ๓๔ มัด ธรรมที่ราชวงศ์สร้างเป็นธรรม ๑๗๗ มัด และธรรมที่จาวเมืองแป้สร้างเป็นธรรม ๓๑ มัด และได้ฉลองธรรมถ้วน ๗ วัน ๗ คืน เมื่อเสร็จแล้ว ครูปาเจ้าเอาธรรมไปเมืองแป้ ๒๔๒ มัด ก็มีวันนั้นแหล่

๒.๑.๘ ผลงานด้านสาธารณูปการ

ครูบามหาเถรเป็นนักก่อสร้างที่สำคัญรูปหนึ่ง ผลงานดังนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๒ ได้ร่วมกับพระเจ้ากาวิโลรส เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ บูรณปฏิสังขรณ์หอพระไตรปิฎก ที่วัดพระสิงห์ เป็นครั้งแรก หลังจากที่พระเจ้าติโลกราชได้สร้างอุทิศให้พระพุทธศาสนาเมื่อปี พ.ศ. ๒๐๒๐ สร้างเจดีย์ร่วมกับเจ้าหลวงอินทวิชัยราชาที่ฝั่งแม่น้ำยม เมืองแพร์ สร้าง หรือหล่อระฆังกังสดาลใหญ่ที่วัดพระสิงห์ เชียงใหม่แล้วนำไปถวายเป็นพุทธบูชากับพระธาตุเจ้าเมืองลำพูน ดังนี้ ระฆังกังสดาลหน่วยนี้สร้างเมื่อ จ.ศ. ๑๒๒๒ ตัวปึกดสัน เดือน ๙ เหนือ ออก ๓ คำ พร้าว่าได้วันอังคาร ผู้สร้างจื่อครูบาก็ญจนอรัญญวาสีมหาเถร วัดป่าเมืองแป้ เป็นเก้า หนปายนอกมีเจ้ากาวิโลรสเป็นประธาน พร้อมด้วยศรัทธาอุปถัมภกทุกคนหล่อที่วัดพระสิงห์หลวง เมืองเจียงใหม่ แหม่าปะจุไว้ที่วัดพระธาตุเจ้าหริภุญชัย ในเมืองละปูน ตลอด ๕ พันพระวัสสาแหล่ สรุปลั้ใจความว่าเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๓ ครูบาก็ญจนฯ เมืองแป้ และเจ้าหลวงเมืองเจียงใหม่ ร่วมกันเป็นประธานหล่อ กังสดาลที่วัดพระสิงห์แล้วนำไปถวายที่วัดพระธาตุหริภุญชัย ลำพูน รูปลักษณะเป็นทองสัมฤทธิ์ทรงกลมวงเดือน วัดเส้นผ่าศูนย์กลางได้ ๒๒๘ เซนติเมตร ขอบหนา ๗ เซนติเมตร ที่รอบนอก อักษรที่จารึกเป็นภาษาไทยวน ตัวอักษรขี้เหล็ก ขามใหญ่ ตัวเลขเป็นเลขโหรา

การแกะสลักพระพุทธรูปต่างๆ ที่วัดสูงเม่นมีหลายองค์ที่เป็นผลงานของครูบามหาเถร เพราะมีจารึกที่ฐานพระว่ากัญจนภิกขุ สร้างหอไตรที่วัดสูงเม่น ร่วมกับเจ้าหลวงเมืองแพร์ และสร้างวัดศรีดอกร อาจารย์ใหญ่แสน เทพพิตุพงศ์ ได้เขียนตามคำบอกเล่าของครูบาป่าวัดศรีดอกร ว่าเมื่อสร้างวัดมหาโพธิ์มาแล้ว ก็ได้มาจำพรรษาที่วัดสูงเม่น ท่านไปอยู่รุกขมูล ได้เห็นต้นโพธิ์ผลิใบใหม่ มองดูเหมือนกับดอกไม้จึงเรียกว่าต้นศรีดอกร ได้ปักเขตฝั่งแดน และได้้นำเอาต้นกล้าดอกจำปาลาวและกล้าตาลมาปลูกหมายไว้เป็นสำนักสงฆ์ และก่อสร้างวัดขึ้น เรียกว่าวัดศรีดอกร เมื่อชาวบ้านต่างๆ

เช่น เมืองต้า เมืองลอง และในเวียง พอรู้ว่าครูบาออกรุกขมุล ที่ป่าห้วยแม่มางก็พากันไปกราบนมัสการและทำบุญตักบาตรด้วย และช่วยกันแผ้วถางป่าบนฝั่งน้ำแม่มางเพื่อสร้างวัดดังกล่าว พอสร้างวัดแล้วครูบาคิดจะสร้างเจดีย์บรรจุองค์พระสารีริกธาตุที่ยังมีอยู่ไว้เป็นที่สักการบูชาที่วัดศรีดอก แต่กลับใจไม่สร้าง เพราะครูบาพิจารณาแม่น้ำว่ามีชื่อไม่เป็นสิริมงคล และต้นกำเนิดน้ำมีลักษณะเหมือนนงคชาดิผู้หญิง และน้ำในห้วยนี้ ถ้ามองมาในเดือนยี่ จะมีสีแดงเหมือนประจำเดือนผู้หญิง จึงไม่สร้างเจดีย์ที่วัดศรีดอก ต่อมาได้ไปรุกขมุลที่วัดร้างแห่งหนึ่งทางทิศตะวันตกเฉียงใต้วัดสูงเม่น จึงไปเข้ารุกขมุล และพิจารณาสถานที่ที่จะบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ก็ได้ไปนั่งอยู่ พอชาวบ้านผู้มีศรัทธาทราบข่าวก็ออกไปทำบุญตักบาตร ครูบาเลยถือโอกาสแผ้วถางบริเวณนั้นเพื่อสร้างวัดขึ้น และได้ให้ศรัทธาไปหากลำดองจำปาลาว (ดอกलันทมหรือลีลาวดี) และกล้าต้นตาลมาปลูกโดยหมายกำหนดว่าจะสร้างวัดให้เป็นวัดสามเส้า เพื่อให้เป็นนิมิตหมายถึงความมั่นคงของพระพุทธศาสนา จะเห็นได้ว่าระยะวัดสูงเม่น วัดศรีดอก และวัดดอนแก้วตั้งอยู่ในลักษณะก้นสามเส้าสามก้น คนโบราณทำอะไร มักจะมีข้อคิดเป็นคติไว้ให้ศึกษาอยู่เสมอ การสร้างวัดดอนแก้วนี้ได้สร้างฐานเป็นดอนเจดีย์ไว้ เข้าใจว่าน่าจะบรรจุสารีริกธาตุไว้บ้างแล้ว สมัยเมื่อ ๗๐-๘๐ ปีที่ผ่านมา วันไหนถ้าเป็นวันดีคืนดีมักจะมีผู้คนเห็นแก้ว หรือแสงแห่งสิ่งลึกลับพุ่งขึ้นที่บริเวณวัดดอนแก้วเสมอ ลักษณะอย่างหนึ่งที่เป็นสัญลักษณ์ของวัดที่ครูบาสร้างมักจะมีต้นลันทมและต้นตาล จะเท็จจริงอย่างไรขอท่านผู้รู้เล่าเปิงเอาเอง

๒.๑.๙ หนีความรำคาญ

ดังได้กล่าวแล้ว ว่า ครูบามหาเถรเป็นที่เคารพนับถือ ของผู้คนทั่วไป โดยเฉพาะเจ้าหลวงเมืองแพร่ มีความเคารพเลื่อมใสครูบามากที่สุด เมื่อขอขบิณฑบาตอะไรก็มักจะให้เสมอไม่ขัด หรือบางท่านอาจได้กล่าวปวารณาต่อกันไว้ ก็อาจเป็นได้เพราะพร้อมที่จะให้การอุปฐากรักษาในครูบาตามหน้าที่ของพุทธบริษัท จะพึงปฏิบัติต่อพระสงฆ์ผู้ทรงศีล ยังเป็นพระสงฆ์ผู้ทรงคุณวุฒิ และทรงสมณศักดิ์ด้วยแล้วยังจะเพิ่มความเลื่อมใสมากขึ้น ดังมีการเล่าสืบๆ กันมาว่า เมื่อครูบาอายุมากแล้ว ได้กลับเข้ามาอยู่จำพรรษาที่วัดเดิมขณะนั้นคงมีอายุไม่น้อยกว่า ๘๕ - ๙๐ ปี เข้าไปแล้วก็ได้ เพราะตอนที่ครูบาร่วมกับ เจ้ากาวิโรรสบูรณะหอพระไตรปิฎกวัดพระสิงห์นั้นเป็นปี พ.ศ. ๒๔๑๒ ถ้านับจากปีที่เชื่อว่าท่านเกิด พ.ศ. ๒๓๓๒ อายุท่านได้ถึง ๘๐ ปีแล้ว ก็คงมีอายุมากจริงๆ ตอนที่มาจำพรรษาวัดเดิมนี่ เหตุที่ไปเมืองระแหงก็มีผู้เล่ากันว่า ครูบาได้รับความไม่สบายใจ เนื่องจากมีผู้มาขอให้ช่วยเหลือด้านต่างๆ ที่สำคัญก็คือมาขอให้ช่วยขอชีวิตผู้ที่ถูกตัดสินจำคุกหรือประหารชีวิต บางอย่างเจ้าหลวงก็ยอม บางอย่างก็คงยอมไม่ได้บ้างอย่างนี้ แต่ครูบาก็รู้ดีว่าเป็นการฝืนกฏกติกาทางบ้านเมือง ถ้าไม่ช่วยก็ตัดเมตตาไม่ได้ อะไรทำนองนี้จึงได้ไปของเจ้าหลวงอินทวิชัยราชา ว่า จะขอไปสำราญยังเมืองระแหงสักเพลาหนึ่ง เจ้าหลวงไม่ขัดข้อง นัยว่าไปพักอยู่สวนมะม่วงของชาวบ้านผู้หนึ่ง พอชาวบ้านเจ้าของสวนทราบชื่อเสียงเรียงนามแล้ว ก็ไปแจ้งข่าวให้เพื่อนบ้านทราบ ก็มีผู้มานมัสการครูบาเป็นอันมาก ชายเจ้าของสวนเลยยกสวนให้ครูบาอยู่เรียกสถานนั้นว่า วัดป่าอัมพวัน และต่อมาครูบามหาเถรเจ้าก็ได้มรณภาพ ณ ที่วัดอัมพวัน สวนมะม่วงเมืองระแหงนั่นเอง

ก่อนจะถึงแก่การมรณภาพได้สั่งเป็นคำสั่งครั้งสุดท้าย ว่า คันธาเหย สุหย้าได้ละกองวินัยเน้อ วัดวาอาราม ไม้กวาง ไม้ต้น และผ้าจีวรจะอุทิศบริวารทั้งมวล พระธาตุ ๑๓ ดวง หื้อไว้วัดสูงเม่น กระดุกแม่ไว้วัดสูงเม่น กระดุกหนานอินตาและนายจันตะ เอาไว้วัดดอนแก้วเน้อ และข้าวของทั้งมวล

หื้อเป็นปกติเนื้อ คำสั่งนี้เขียนเป็นใบลานไว้เพียง ๑ ในเท่านั้น ยาวประมาณ ๑ คืบมี ๕ บรรทัด คุรบาจะมรณะวันใด เดือนใด ปีใด ไม่ปรากฏ และด้วยโรคอะไร ก็ไม่ทราบได้ คงจะเป็นด้วยโรคชรา มากกว่า ในการจัดทำการฌาปนกิจคุรบา นั้น พ่อหนานทอง มัคนายก วัดพร้าว อำเภอเมือง จังหวัดตาก ได้เล่าให้ฟังเมื่อปี พ.ศ.๒๕๐๗ ว่าพ่อของท่านเป็นสามเณรน้อยอยู่ได้เห็นเขาแห่เอากระดูกคุรบาไปเมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน และเมืองแพร่ ขณะนั้นฝนตกน้ำจวนปริ่มเต็มช่วง เป็นการแห่ชวนฝนไป และเขาได้ก่อกูไว้ที่วัดป่ามะม่วงนั้นก็มีขณะนั้นบริเวณนั้นกลายเป็นตลาดร้านค้าไปหมดแล้วหาหลักฐานอันใดไม่พบ

๒.๑.๑๐ ผู้ปฏิบัติตามคำสั่ง

พอเสร็จกิจและกลับมาวัดเดิมของหมู่ลูกศิษย์มี คุรบาคันธาเป็นต้นแล้วคุรบาคันธาได้ไปปฏิบัติการตามสั่งทุกประการ พอถึงฤดูกาลพรรษาผ่านไป ในเดือนยี่เหนือ คุรบาคันธานำลูกศิษย์ไปทำความสะอาดไตรที่วัดสูงเม่น โดยตรวจสอบและนำออกตากเป็นประจำ จนถึงอายุแก่รอบไม่สามารถที่จะไปทำได้ จึงได้สั่งให้คุรบาเต๊ะ วัดศรีดอก คุรบาวันณะวัดนาลาว (วัดช่องลม) คุรบาตอนตัน และคุรบากัน วัดบ้านกาศเป็นผู้ดูแลรักษาสืบต่อมา และโดยเฉพาะคุรบาวงศ์พระบาท ได้เก็บเอาไปตอนหลังๆ นี้

นับว่าเป็นโชคดียิ่งหนึ่งที่ ได้มีคณะกรรมการของโครงการส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ได้มาดำเนินการจัดการเก็บและแยกเป็นหมวดเป็นหมู่ ไว้เป็นสมบัติของชาติให้อนุชนรุ่นหลังได้รู้ และได้ศึกษาสืบต่อไป

๒.๑.๑๑ ประวัติเจดีย์คุรบามหาเถร (คุรบกัณณจณนรัญญวาสีมหาเถร) วัดสูงเม่น จังหวัดแพร่

เมื่อปีพุทธศักราช ๒๓๘๓ คุรบกัณณจณนรัญญวาสีมหาเถร ได้เดินธุดงค์ไปยังดินแดนต่างๆ จนถึงประเทศพม่า กลับมา ได้นำเอาสารีริกธาตุและอรหันตธาตุมาจากพม่าจำนวนหนึ่ง ได้นำเข้าไปมอบให้เจ้าหลวงอินทวิชยราชา เจ้าผู้ครองนครเมืองโกศัย และเจ้าหลวงได้นำไปถวายพระเจ้าอยู่หัวที่บางกอก แต่พระมหารามภานุราชมหาราช ได้มอบคืนให้เอามาบรรจุไว้ ณ ที่อันสมควรเพื่อให้ชาวแพร่ได้สักการบูชา เจ้าหลวงเมืองแพร่เมื่อกลับมาจากบางกอกแล้วได้ให้อำมาตย์ให้คนแสวงหาสถานที่ ที่จะสร้างสถูปบรรจุพระธาตุนั้น ก็ได้ไปที่แห่งหนึ่งบนฝั่งแม่น้ำยมซึ่งไม่ใกล้ไม่ไกลจากคุ้มหลวง พอไปพามาได้สะดวก ก็เลยกำหนดเอาสถานที่แห่งนั้น สร้างเป็นเจดีย์บรรจุพระธาตุดังกล่าว สถานที่แห่งนั้นคือ วัดมหาโพธิ์ ตำบลป่าแมต อำเภอเมือง จังหวัดแพร่ เดียวนี้ และคุรบามหาเถรได้แกะสลักพระพุทธรูปไม้โพธิ์องค์หนึ่งขนาดหน้าตัก ๓ นิ้ว เจาะฐานพระพุทธรูปองค์นี้เป็นที่บรรจุผอบพระธาตุซึ่งเป็นชิ้นส่วนถอดได้ พอถึงวันพระยววัน (วันเถลิงศก) ได้เอาออกไปสร่งน้ำ เปิดโอกาสให้ประชาชนได้ชมและนมัสการทุกปี ต่อมาผู้เขียนได้มีโอกาสปกครองวัดสูงเม่น อยู่ระหว่างพุทธศักราช ๒๕๐๑ – ๒๕๐๘ ได้พิจารณาเห็นว่า ถ้าหากปล่อยให้ชนเข้าชมนอกอยู่อย่างนี้ต่อไปความปลอดภัยคงไม่มี อาจสูญหายไปได้ ก็เกิดความคิดที่จะหาทางเก็บ สิ่งอันเป็นวัตถุมงคลนี้ไว้เป็นที่สักการบูชาสืบไปทราบนานเท่านั้น ก็ได้แค่คิดเท่านั้น เพราะมาอยู่วัดใหม่ เกรงว่าเขาจะไม่ตกลงด้วยเพราะตนเองก็ไม่มีอำนาจบารมีพอที่จะดำเนินการได้ ก็พอดีในปี ๒๕๐๖ คุรบาสมจิตต์ จิตตคุตโต วัดแสง อำเภอลอง ได้นำศรัทธาชาวลอง มาทอดผ้าป่าบำรุงการศึกษาที่วัดนิวิฐศรัทธาราม ตำบลร่องกาศ อำเภอสองเม่น

พอเสร็จจากทอดผ้าป่าแล้ว ครูบาสมจิตต์ได้แวะที่วัดสูงเม่น และได้ขออนุญาตดูเครื่องอัฐบริขาร และสิ่งของเก่าแก่ที่ครูบามหาเถรสะสมไว้ เพราะท่านเคยได้ยินได้ฟังจากผู้เฒ่าผู้แก่ว่า ครูบามหาเถร ผู้รู้ภาษานกภาษาสัตว์ พอได้ชมแล้วท่านได้ขอพักแรม ๑ คืน เพื่อนั่งสมาธิแผ่กุศลให้ พอค่ำลงศรืธา ชาวสูงเม่นที่ทราบข่าวครูบาสมจิตต์มาพักก็มานมัสการกันเต็มโบสถ์ เจ้าอาวาสก็ได้กล่าวต้อนรับและ คุยถึงประวัติต่างๆ ให้ที่ชุมนุมศรืธาให้ชาวลองและชาวสูงเม่นฟัง ครูบาสมจิตต์ฯ เกิดความเลื่อมใส ปฏิบัติ ครูบามหาเถรมาก ได้ขอสนับสนุนและจะมาช่วยดำเนินการสร้างอนุสาวรีย์ด้วย เจ้าอาวาสได้ กล่าวขอบคุณ และยินดีที่มีผู้เต็มใจช่วย

ต่อมาเมื่อวันที่ ๑๕ พฤษภาคม ๒๕๐๗ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๙ เหนือ ครูบาสมจิตต์ฯ และศรืธาตาผ้าขาวอีกประมาณ ๑๐๐ คน ได้มาจัดสถานที่ เพื่อเตรียมการนั่งหนัก และหาทุน ก่อสร้างต่อไป เริ่มนั่งหนักวันที่ ๑๗ พฤษภาคม ๒๕๐๗ จนถึงวันที่ ๒๖ พฤษภาคม ๒๕๐๗ เป็นเวลา ๑๐๐ วัน ในระหว่างวันที่นั่งหนักนี้มีศรืธาจากหลายตำบลในอำเภอนี้ และในเมืองแพร่ มาเที่ยวและ ทำบุญทุกวันรวบรวมปัจจัยได้ถึง ๕,๐๐๐ กว่าบาท และการดำเนินการด้านก่อสร้าง ก็ได้ลงมือทำไป เรื่อย อาศัยแรงศรืธาที่มาทำบุญช่วยไปชนทราบ้าง ตัดไม้ไผ่ในป่า มาทำปรำบ้าง พร้อมทั้งหาช่าง มาตกลงราคาค่าก่อสร้าง และได้ว่าจ้างเหมามาให้ นายน้อย เตือนเพ็ญ บ้านบวโกโป่งเป็นผู้ทำสัญญา ก่อสร้าง ราคา ๕,๐๐๐ บาท เริ่มขุดหลุมลงรากฐานเจดีย์ วันที่ ๑๖ พฤษภาคม ๒๕๐๗ เวลา ๐๙.๐๐ น. เดือน ๙ เหนือ ออก ๕ ค่ำ ปีมะโรง ระหว่างที่ช่างมาทำงานนี้ได้หาปัจจัยจากการตั้ง ผ้าป่าสามัคคีบ้าง กัณฑ์เทศน์ ซึ่งกำหนดไว้คือ เจ้าอาวาสเทศน์ทุกเช้า ครูบาสมจิตต์เทศน์ทุกคืนใน เวลา ๒๐.๐๐ น. ตลอดงานมีคนมาทำบุญเพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อยๆ ทั้งกลางวันและกลางคืน ทางวัดได้หา วัสดุให้ช่าง เช่น เหล็กเส้น หิน ปูน และทราย ทุกวันที่ทำงานกันได้แบ่งกันออกเป็นพวกๆ คือพวกไป ชนหินขึ้นรถ พวกไปตัดไม้ พวกไปตัดทราบที่แม่น้ำยม ได้อาศัยรถ ๑๐ ล้อ ของนายกมล สุนทรพันธ์ ผู้ใหญ่สุจิตร์ ศรีเจริญ และรถของพ่อตี ศรีเขียว หินและไม้ไปเอาที่ป่าบ่อแก้ว จำกะบากและแม่ ปาน อำเภอเด่นชัย ทุกฝ่ายช่วยกันอย่างเต็มใจไม่มีใครบ่น มีแต่คนสนุกสนาน กลางวันไปป่า กลางคืน มาฟังเทศน์ และบางพวกทำงานในวัดวนเวียนกันตลอด ๑๐ วัน พอทุกสิ่งทุกอย่างพร้อมแล้ว สล่าน้อยก็ลงมือ วันนั้นมี พ่อเลี้ยงกุศล แม่เลี้ยงจำปา ปัญญามาลัย คหบดีของเมืองแพร่คนหนึ่ง ได้มาขอรับทำยอดของเจดีย์ และได้มอบปูนซีเมนต์ ๒๐ ถุง

รุ่งขึ้นวันที่ ๒๖ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๐๗ จะได้วางศิลาฤกษ์เวลา ๐๙.๐๐ น. ได้นำเอาพระธาตุ พระพุทธรูปทองคำ และแก้วมหานิล ออกแห่รอบรอบโบสถ์ มีประชาชนนั่งชาวหม่ ชาวทั้งหมดร่วมขบวนแห่ และมีผู้มีศรืธาแต่ตัวชุดพระอินทร์ร่วมขบวนเป็นที่คึกครื้น กระหึ่มไปด้วย เสียงฆ้องกลอง และระฆังกังสะดาด เสร็จแล้วถวายภัตตาหารเพล และมีผู้ถวายจตุปัจจัยมากที่สุดในวันนี้ พอได้เวลาบ่าย ๑๓.๐๐ น. ได้วางศิลาฤกษ์และบรรจุวัตถุมงคลที่แห่ทั้งหมดลงบรรจุในหลุม มีหลวง พ่อพระครูปัญญาภิชัย วัดพระหลวง และเจ้าคณะอำเภอสูงเม่นเป็นประธานในการวางศิลาฤกษ์ ขณะประกอบพิธีอยู่นั้นเสียงฆ้องกลองกระหึ่มเป็นโกลาหลอากาศก็มืดด้วยกลุ่มเมฆบดบังไว้ สายลม พริ้วอยู่ตลอดเวลา มีเสียงแซ่ซ้องสรรเสริญและสาธุการเพราะต่างก็ไม่เคยได้ร่วมประกอบพิธีที่สำคัญ มาก่อน ต่างกล่าวว่าชนลูกจริงๆ บางคนถึงกับถอดสร้อยคอที่ประดับพระเครื่องบรรจุลงในหลุมด้วยก็ เห็นหลายราย ช่างได้ทำงานไปจนถึงวันที่ ๒๘ มิถุนายน ๒๕๐๗ ก็หมดสัญญา ตอนนี้ได้ก่อองค์พระ เจดีย์ไปถึงคอระฆัง ความสูง ๗ วา ๓ ศอก ๑๐ นิ้ว จึงได้พักงานไว้เพราะจะเข้าพรรษา

วันที่ ๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๘ ตรงกับเดือน ๕ เหนือ ขึ้น ๒ ค่ำ ครุบาสมจิตต์ จิตตคุโต ก็ได้กลับมานั่งหนัก และได้ดำเนินการเหมือนคราวก่อน ตอนนี้ได้เตรียมที่บรรจุพระธาตุไว้ที่คอรัง และได้ทำสัญญาจ้างพ่อหนานหมื่นบุญเวทย์ บ้านบวโกโปง ปั้นรูปครุบามหาเถร ซึ่งครุบาสมจิตต์ ได้ออกแบบไว้ในราคาเพียง ๒๕๐๐ บาท ได้นิมนต์พระสงฆ์ผู้เฒ่า มาเจริญชัยมงคลคาถา ๙ รูป เริ่มลงมือปั้นรูปครุบา ปีมะเส็ง เดือน ๕ เหนือ ขึ้น ๕ ค่ำ วันพุธ เวลา ๑๖.๐๐ น. ตอนนี้อากาศก็มืด ด้วยเมฆฝนมาอีก พอปั้นฐานรูปเสร็จ สล่ำเห็นว่าฝนจะตกแน่ เพราะลมพัดแรงกระจัดกระจายก็เลย หาเสื้อลำแพนมาบัง ฝนตกลงมาชั่วโหม่งกว่าก็หยุด เวลาค่ำพอดี คิन्नนั้นอากาศอุ่นดี ทั้งๆที่ฤดูหนาว เพราะไอร้อนของดินที่ถูกลำฝน ถึงวันที่ ๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๘ ช่างตกแต่งเสร็จ ฝนซึ่งไม่มีท่าทีจะตกก็ มืดและตกลงมาอีก มีลูกเห็บตกลงมาด้วย พอขึ้นได้น้ำฝนก็แห้งดี ช่างปั้นที่ปั้นถึงกับพูดว่าการปั้นรูป ปั้นครุบานี้เป็นนิมิตที่ดีจริงๆ เท่าที่เคยทำมาต้องคอยพรมน้ำไว้เพราะขี้ผึ้งจะอ่อนและละลายไปในที่สุด อันนี้ไม่ต้องคอยพรม พอถึงวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๘ เมื่อปั้นหุ่นเสร็จแล้วจึงได้จัดขบวนแห่ ออกไปเพื่ออนุโมทนาประกาศเกียรติคุณ และหาปัจจัยไปในตัว มีรถเข้าร่วมขบวนโดยไม่ต้องไปจ้าง หรือขอรถผู้มีศรัทธานำรถมาช่วยเองทั้งสิ้น ๒๕ คัน นับว่าเป็นการแห่ด้วยขบวนรถยนต์ที่ยาวมากใน สมัยนั้น การแห่เป็นไปด้วยความราบรื่น ปิติสมหวัง เพราะมีผู้บริจาคตลอดทาง มีทั้งทองเหลืองและ ทองแดง โดยเฉพาะเหรียญราคา ๑ บาท ที่ทำด้วยทองแดง ได้ถึง ๒ กระบุง เป็นเพราะกิตติศัพท์ของ ครุบามหาเถรและของครุบาสมจิตต์ จึงทำให้ทุกอย่างได้ดำเนินการไปได้ผลสมความมุ่งหมาย

พอถึงวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๘ เดือน ๕ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ได้ประกอบพิธีแห่พระ เครื่องราง ของขลังต่างๆ เช่น พระสารีริกธาตุ ๙ ดวง แก้วมหานิล พระรอดละพูน ซึ่งปั้นจากขี้เถ้าดอกไม้และดิน จากสังเวชนียสถาน ๔ ตำบล ในประเทศอินเดียและเนปาลซึ่งเจ้าอาวาสไปนมัสการมาเมื่อปลายปี ๒๕๐๖ เอามาให้ครุบาสมจิตต์ฯ ปั้นและปลุกเสก ได้ถึง ๑๒๕๐ องค์ และพระเครื่องของท่าน นายอำเภอ คือพระเครื่อง ๒๕ ศตวรรษ อีกจำนวนมาก ได้นำเข้าบรรจุเวลา ๑๐.๔๕ น. ขณะที่บรรจุนี้ ก็มีฝนลงมาอีก ผู้คนต่างพูดกันว่า ฝนช่างตกดีเหลือเกินตั้งแต่มีงานนี้มา ในวันนั้นผู้คนแต่งกายด้วยชุด ขาวกันหมด ถ้าจะมีสีอื่นบ้างก็จะเป็นผู้ที่แต่งกายแปลกหมู่ในวันนี้มีพระผู้ใหญ่มาเป็นประธาน และประกอบพิธี คือ พระธรรมราชานุวัตร วัดพระสิงห์เชียงใหม่ พระธรรมโมลีเจ้าคณะจังหวัดลำพูน และเป็นเจ้าอาวาสวัดหริภุญชัยด้วย นอกจากนั้นเป็นพระเถรานุเถระในจังหวัดแพร่ รวมทั้งสิ้น ๒๗ รูป พอบรรจุและประกอบพิธีเสร็จแล้วก็เริ่มจัดสถานที่ที่จะเททองหล่อรูปครุบามหาเถรต่อไป

พอวันขึ้น ๑๕ ค่ำตรงกับมาฆบูชา มีทำบุญตักบาตร ตอนเช้านี้พระธรรมโมลีแสดงพระ ธรรมเทศนา เวลา ๑๐.๐๐ น. ประกอบพิธียกยอดเจดีย์ ตอนนี้มีผู้คนมามากยิ่งกว่าวันก่อนๆ งานยก ยอดเรียบร้อยดี มีพระสงฆ์เข้าร่วมพิธี ๒๒๗ รูป เวลา ๑๑.๐๐ น. ถวายภัตตาหารเพล และจุดปัจจัย แก่พระสงฆ์ ๒๒๗ รูป เวลา ๑๓.๔๕ น. เตรียมเพื่อประกอบพิธีถลุงทองแดงสำหรับหล่อรูปครุบามหา เถร ได้เวลาเททอง พระสงฆ์เจริญชัยมงคลคาถา พอจะเริ่มพิธีลมก็เริ่มพริ้วมาทางทิศตะวันตกและแรง ขึ้น ช่างชักใจไม่ดีเพราะกลัวฝนตกการเททองจะลำบาก แต่ฝนก็ตกเพียงเม็ดน้อยๆ เบาๆ เหมือนหิมะ ตก ผู้คนรีบเร่งเทกันอุตลุดจนทองไม่ลงเบ้าบ้างไหลออกนอกเบ้าก็มี กระเด็นถูกกันก็มี แต่ไม่มีผู้ใด ได้รับบาดเจ็บการเททองก็เป็นอาสาสมัครทั้งนั้นไม่มีค่าจ้าง จะมีก็แต่ช่างควบคุมคนเดียวเท่านั้น ผลที่สุดเหตุการณ์ผ่านไปด้วยดี และเรียบร้อยพอเททองเสร็จเต็มเบ้า ฝนที่ปรอยลงมาก็หยุดไป ท้องฟ้าแจ่มใสช่างอุทานออกมาอีกว่า น่าอัศจรรย์ ดินฟ้าอากาศอำนวยเหลือเกินไม่ร้อน พอวันรุ่งขึ้น

เป็นวันแรม 1 ค่ำ ก็ประกอบพิธียกยอดเจดีย์มีการไปแหมาจากบ้านพ่อเลี้ยงกุศล ปัญญามาลย์ และยกขึ้นเวลา 10.00 น. เสร็จแล้ว ถวายภัตตาหารเพล พระสงฆ์ 9 รูป ที่มาเจริญชัยมงคลคาถา เวลาบ่าย ช่างได้เคาะเข้าแกะดูรูปครุฑมหาเศวตฉัตรเป็นส่วนใหญ่ แทบจะไม่ได้ตกแต่งเลยตั้งแต่ส่วนหน้าตักขึ้นไปทั้งหมด มีที่ข้อมือซ้ายแตกบ้าง ช่างบอกว่าเท่าที่เคยหล่อมารั้งนี้ทำได้ดีมากและสะดวกสบายทุกอย่าง เพราะไม่ต้องได้จ้างใครมาช่วย มีผู้ช่วยโดยไม่ต้องขอร้องเลย ตอนนี้น้ำหนักทุกอย่างเรียบร้อยหมด และได้พักงานด้วยประการฉะนี้

ต่อมาเมื่อวันที่ ๑๒ พฤษภาคม ๒๕๐๘ ได้ประชุมกำหนดวันฉลองเจดีย์ ที่ประชุมมอบให้เจ้าอาวาส จัดทำเหรียญเพื่อแจกให้ประชาชนไว้บูชาเพื่อเป็นสิริมงคล ได้ไปจัดที่กรุงเทพ จำนวน ๑๕,๐๐๐ องค์ เป็นเหรียญทองแดงรูปสามเหลี่ยม มีห่วงสำหรับสอดสายสร้อย ด้านหน้าเป็นรูปครุฑมหาเศวต ฉัตรฐานจารึก ครุฑมหาเศวต ฉัตรสูงเด่น จังหวัดแพร่ ด้านหลังเป็นคาถาพระพุทธานุสรณ์ ๕ พระองค์ เริ่มฉลองตั้งแต่วันที่ ๒๐ พฤษภาคม ๒๕๐๘ เดือน ๘ เหนือ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ถึงวันที่ ๒๔ พฤษภาคม ๒๕๐๘ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ตรงกับวันวิสาขบูชา ในคืนนี้ทางวัดทางวัดได้ทำพิธีปลุกเสกเหรียญและอบรมสมโภชองค์เจดีย์ ในบริเวณลานพระเจดีย์ โดยมีพระมหาเถรานุเถระ ที่ทรงวิทยาคมขลังหลายรูป ดังมีรายนามดังต่อไปนี้

- ๑.หลวงพ่อบุ๊ วัดด่านหอย จังหวัดสุโขทัย เป็นประธาน
- ๒.หลวงพ่อวัง วัดบ้านตาก จังหวัดตาก
- ๓.หลวงพ่อธรรมยศ วัดศรีบุญเรือง อำเภอมะนัง จังหวัดน่าน
- ๔.พระครูถาวร วัดสบปราบ อำเภอสบปราบ จังหวัดลำปาง
- ๕.พระครูสังฆรักษ์ วัดเมธังกราวาส อำเภอมะนัง จังหวัดแพร่
- ๖.พระครูรัตนวัน วัดพระธาตุช่อแฮ อำเภอมะนัง จังหวัดแพร่
- ๗.พระอธิการศิริ ศิริโย (ตุ้มกุ่ม) วัดศรีชุม อำเภอมะนัง จังหวัดแพร่
- ๘.หลวงพ่อมั่น วัดดอนชัย อำเภอสูงเม่น จังหวัดแพร่
- ๙.พระครูปัญญาภิบาล เจ้าคณะอำเภอสองเม่น (สมัยนั้น) วัดพระหลวง จังหวัดแพร่
- ๑๐.พระครูวิจารณ์สังฆมณเฑียร วัดแก้วมงคล อำเภอสองเม่น จังหวัดแพร่
- ๑๑.พระครูกิตติ วัดแม่ยางตาล อำเภอวังทอง จังหวัดแพร่
- ๑๒.พระมหาเมธีกร (เจ้าคณะจังหวัดแพร่) วัดหนองม่วงไข่ จังหวัดแพร่
- ๑๓.พระครูคำอ้าย วัดศรีสว่าง อำเภอสองเม่น จังหวัดแพร่
- ๑๔.พระครูวิจิตรธรรมจินดา วัดวุฒิมงคล อำเภอสองเม่น จังหวัดแพร่
- ๑๕.พระมหาอุไร วัดมหาโพธิ์ อำเภอมะนัง จังหวัดแพร่

ได้นั่งปรกตั้งแต่เวลา ๒๒.๐๐ น. ถึงเวลา ๐๔.๐๐ น. ส่งสัญญาณด้วยเสียงฆ้อง เวลาช่วงที่จะให้พระพักมีการเทศน์กัณฑ์ปฐมสมโพธิ มีสวดมนต์ตัน และสวดเบิก ตลอดจนสวดวิสาขบูชา พอรุ่งอรุณ พิธีกรรมก็เสร็จในวันแรก ๑ ค่ำ เดือน ๘ เหนือ ศรียาได้ถวายเครื่องดื่มและข้าวต้มแด่พระสงฆ์ ทรงวิทยาคณทั้งหมดและได้ถวายจตุปัจจัยไทยธรรมพระสงฆ์ทั้งนั้นอนุโมทนาเป็นเสร็จพิธี

๒.๑.๑๒ ประวัติวัดสูงเม่น (วัดสูงเม่น)

วัดสูงเม่น อำเภอสูงเม่น จังหวัดแพร่

ลักษณะทั่วไปของบริเวณวัดและที่ตั้งวัด

พื้นที่เป็นที่ราบตั้งอยู่ในชุมชน ตัดถนนยันตรกิจโกศล มีตลาดร้านค้า การคมนาคมไปมาสะดวก ห่างจากที่ว่าการอำเภอสูงเม่นประมาณ ๓๕๐ เมตร ห่างจากตัวจังหวัดแพร่ ๑๒ กิโลเมตร

ทิศเหนือ	จดทางสาธารณะและที่ธรณีสงฆ์ แปลงที่ ๑,๒
ทิศใต้	จดทางสาธารณะและที่ธรณีสงฆ์ แปลงที่ ๓
ทิศตะวันออก	จดถนนยันตรกิจโกศล หรือทางหลวงหมายเลข ๗
ทิศตะวันตก	จดลำห้วยแม่मान

หลักฐานการสร้างวัด

๑.ได้รับอนุญาตให้สร้างวัด

เมื่อวันที่.....เดือน.....พ.ศ.หรือประมาณ พ.ศ.

๒.กระทรวงศึกษาธิการประกาศตั้งเป็นวัด

เมื่อวันที่.....เดือน.....พ.ศ.

คงมีมาแล้วไม่น้อยกว่า ๒๕๐ ปี

๓.ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา เมื่อวันที่ ๑๘ เดือน สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๗๖ เนื้อที่กว้าง ๑๘.๘๐ เมตร ยาว ๓๐ เมตร และได้ประกอบพิธีผูกพัทธสีมา เมื่อวันที่ ๑๕ เดือน พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๗๗

ประวัติความเป็นมาของวัดโดยละเอียด

วัดสูงเม่น เดิมมีชื่อว่า วัดสูงเม่น มีผู้เล่าสืบกันมาว่า สถานที่ตั้งวัดปัจจุบันนี้แต่ก่อนเป็นที่อยู่ของฝูงเม่น มีลำห้วยแม่मानไหลผ่าน เป็นที่พักของคนเดินทาง เรียกว่า ป่าสูงเม่น ด้วยเหตุที่พื้นที่เป็นที่ราบลุ่มมีทุ่งหญ้า ทำน้ำบริบูรณ์ ระยะห่างจากตัวเวียงโกศัย (จังหวัดแพร่) ประมาณ ๑๒ กิโลเมตร

การเดินทางสมัยก่อนใช้ ช้าง ม้า เกวียน พ่อ ลา บรรทุกสินค้าเจ้าเมืองไปส่งส่วย หรือเดินทางผ่านไปเมืองไค้ ก็ได้พักปางสูงเม่นนี้เสมอ และแบ่งเขตเลี้ยงสัตว์พาหนะเป็นแห่งๆ เพื่อไม่ให้ปะปนกัน กล่าวคือ ที่เลี้ยงช้างอยู่ทิศตะวันออกเรียกว่า ท่าช้าง (ปัจจุบันเป็นบ้านท่าช้างหมู่ที่ ๒ ของตำบลสูงเม่น) ที่เลี้ยงม้าทิศตะวันตก เรียกว่าท่าม้า (ปัจจุบันเป็นบ้านท่าม้า หมู่ที่ ๔ ของตำบลสูงเม่น) ที่เลี้ยงพ่อ ลา อยู่ทางทิศใต้ เรียกว่าท่าพ่อ เรียกเพี้ยนเป็นท่าล้อ (ปัจจุบันเป็นบ้านท่าล้อ หมู่ที่ ๑ ตำบลสูงเม่น) ในระยะหลังนี้บ้านท่าล้อมีอาชีพทำล้อขาย การเรียกชื่ออาจเป็นด้วยเหตุดังกล่าวนี้ก็ได้ จึงเรียกต่อกันมาว่า บ้านท่าล้อ

การที่ปางสูงเม่นเป็นที่ราบลุ่มมีน้ำลำธารไหลผ่านตลอดปีจึงมีคนจับจองสร้างที่อยู่และบุกเบิกที่ทำกิน เมื่อมากเข้าก็มีการสร้างวัด เพราะนิสิตคนไทยรักสงบและมีธรรมะ นับถือพระพุทธศาสนาเป็นชีวิตจิตใจ เมื่อไปอยู่ที่ไหนมักจะสร้างวัดขึ้นที่นั่น วัดสูงเม่น คงสร้างขึ้นด้วยแรงศรัทธาของชาวบ้านที่เข้ามาอยู่ครั้งแรกผู้สร้างไม่ปรากฏว่าเป็นผู้ใด และสร้างเมื่อใดไม่ทราบเพราะ

ประวัติที่แท้จริงไม่มี และชื่อวัดสูงเม่น ได้เปลี่ยนเป็นวัดสูงเม่น อย่างเป็นทางการ เมื่อพุทธศักราช ๒๔๗๕ เริ่มเข้าสมัยพัฒนา

วัดสูงเม่นเป็นวัดเก่าแก่วัดหนึ่งในจังหวัดแพร่ มีอายุไม่น้อยกว่า ๒๐๐ ปี ผู้คนรู้จักวัดนี้ดี สมัยครุบาทูญจนอรัญญาวิสมาหาร ชาวบ้านมักเรียกสั้นๆว่า “ครุบาทูหาเถร” เป็นพระเถรที่มีผู้คนนับถือตั้งแต่เจ้าผู้ครองนครจนถึงราษฎร เป็นพระผู้มีความรู้ความสามารถ และมีศิลาจารวัตรอันงาม

การที่จะนับอายุวัด ก็อาศัยตำนานการสร้างธรรม (สร้างพระไตรปิฎก) ของครุบาทูหาเถรเจ้าเป็นแนวทาง ตำนานธรรมครุบาทูหาเถรนี้เก็บไว้ที่วัดพระบาทมิ่งเมืองวรวิหาร ตำนานดังกล่าวนี้เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๐๐ สมัยเจ้าหลวงอินทวิชยราชา

เพราะเมื่อครุบาทูหาเถรเจ้าเข้ามาบรรพชา อุปสมบท วัดสูงเม่น ก็เป็นวัดที่มีอยู่ก่อน และมีใครเป็นเจ้าของวัดก็ไม่ปรากฏชื่ออีกเช่นกัน ในธรรมครุบาทูหาเถรได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

ถึงยามรุ่งเจ้า พ่อเจ้าอินทวิชยราชา ก็นำครุบาทูเข้าสู่เวียงโกศัย คนทั้งหลายก็มาราบไหว้ ครุบาทูตนยศใหญ่ที่วัดช่วงแก้วศรีชุม ปี จุลศักราช ๑๑๔๑ ดับเม็ด พุทธศักราช ๒๓๒๒ ยามนั้นพ่อเจ้า มักใคร่สร้างมณฑปไว้ประดิษฐานพระเถรวิญญูะกะ ที่วัดสูงเม่นเมืองมานด่านใต้ จึงมีราชอาญาวางหื้อ แก่ตัวแสนจิตตะปัญญารับราชโองการ กับด้วยหมื่นวัด ออกไปจักจวนปาวร้องเอากันเข้าป่าตัดไม้ มาแบ่งมณฑป แล้วเกณฑ์เอาพวก สล่าตาแสงในและสล่าตาแสงนอก หื้อมาวัดมอกสอกวา ยามนั้น เขาก็เอากันไปจัดแจงตามราชโองการ สร้างแบ่งมณฑปไว้ที่วัดสูงเม่น มีขนาดกว้าง ๕ วา ยาว ๗ วา ติดทาน้ำฮักน้ำหาง แบ่งฮางเฮือใส่น้ำฮองต้นเสาภู่ตัน(ทุกต้น) กันมดปลวก ลำเสาสลักด้วยลาย เถาวัลหวนเสา เกี้ยวขึ้นไปเถิงคอเสาภู่ตัน ฝาผนังทึบเขียนรูปชาดกปางเสวยพระชาติเป็นพระ เวสสันดร ไว้ด้านเหนือและด้านใต้ ส่วนด้านหน้าทางทิศตะวันออก เขียนปางเสด็จออกบวชของ เจ้าชายสิทธารถ (พระสิทธัตถะกุมาร) พายบนหน้าจั่วขจิตด้วยดวงดอกรูปเทพพนม ทาด้วยน้ำฮักน้ำ หางและคำแดงดูเรื่องเรือ เพื่อหื้อเป็นที่จำเรียดา แล้วสร้างมณฑปครอบไว้อีกชั้นหนึ่ง เป็นมณฑปสอง ชั้น ชั้นนอกก่อด้วยอิฐถือปูนขึ้นมาประมาณ ๒ ศอกแล้วบุซึ่ลูกกรง มองเห็นรูปจิตกรรมฝาผนังได้ดี งานก่อสร้างได้ทำประมาณเดือนเศษ ฯลฯ

เมื่อสมคณิงแล้ว ท้าวแสนปิงผู้ใหญ่อันท่านสร้างไว้ต่างตากับท่านแสนจิตตะปัญญาจำกันว่า สองราก็มาสร้างพระมณฑปก็ครบบริบูรณ์แล้ว ยังค้างแต่หมักค่าตางใต้เต้ายังไปตันแล้วเตื่อ จึงปาวร้อง ไพร่ราษฎรว่าจักสร้างตางเพื่อป้อเจ้าจักเสด็จ ผ่านมานี้ หื้อมาช่วยกันแบ่งตางดีเส้นใหม่ตั้งหมอน้ำและ ปักจ่อน้อยตุงใจ ปลุกกล้วยอ้อย ยายเป็นถ้อยตึงามที่ไหนตำหื้อถมสูง ที่ใดเป็นท่าหื้อแบ่งข้าว(สะพาน) ฯลฯ

พอเสร็จเรียบร้อยแล้ว ก็เข้าไปกราบทูล งานเสร็จแล้ว สมควรยาตราได้ ยามนั้นพระ ปิ่นแก้วก็ได้ปกวาแก่ชญาญน้อยใหญ่หื้อหางไพร่พลโยธา ทั้งเสนา ๔ หมู่ หื้อตีตุ้มไปก่อนหน้า พวกหอกดาบหาบกองไปเต็มหลัง เสียงนันทิงเกิดก้อง เสียงจ้ำงมำก้องอิงดัง ไปรอกร่องกาศหน้า ตอนต้น มีฝูงคนเอากันมาต้อนรับ

พ่องก็ค่านับจำขาน พ่องยกของมาตานจิมเจ้าครุบาทู ยามนั้นดาวันกาล่วงบาย จึงด้วยออก จากบ้านดอนตันเอาสั้งลัดไต่กว้างสู่บ้านหลวง คนทั้งปวงออกมาต้อนรับเนื่องนองถวายของต่อหน้า สมเด็จพระเจ้าฟ้าและมหาเถรเจ้า ยามนั้นเขาอาราธนาตันครุบายศใหญ่ท่านได้เตสนาธรรม เสร็จแล้วเขาก็ นำเอาแผ่นผ้าแบ่งเป็นคัมภีร์ธรรม (ผ้าห่อพระคัมภีร์) ถวายนำตามแต่ได้ มหาเถรท่านให้ก็ได้ไขวากา

สมควรแก่เวลา ตาวันกาลลงบ่ายอว่ายลงแลง อดใจแข็งยกออก มีวัดสูงเม่นเป็นมอกปายตาง บางพ่อง
ขอแบกกัมปีธรรมนำไปก่อน พวกเด็กอ่อนจุ่มสาวจาวบ้านเดินติดตามขบวนยศใหญ่ได้ทางไปตามโต้ง
แล้งถึงฮอดกลางช่วงแก้อาราม วัดสูงเม่น ยามตาวันแดงๆ เขาห้างแบ่งตีไว้ในวิหารหลังงามใหญ่แล้ว
นั่นเป็นกอง จึงได้จะลงอืดเฮ้า กับสมเด็จพระเจ้าเมือง และไพร่ราษฎรถ้วน ๗ วัน

กัมปีธรรมนำมาหนนี้นับได้มี วินัยอังคฺตระนิกาย ๔๘๖ ผูก เป็นมัดมี ๘๙ มัด จัดเป็น
ใบลานได้ ๑๔,๘๐๐ ใบลาน ส่วนที่เป็นบาลีอรรถกถามี ๒๕๖๗ มัด จัดเป็นผูกได้ ๘๘๔๕ ผูก
เป็นใบลานได้ ๘๕,๐๐๐ ใบลาน มีมูลกัจจายนะและบาลีศัพทสูตร บาลีสังขยา บาลีสนธิและบาลี
สมาส ขยาด-กิต สนธิ และธัมมะปาฐะ (ปัจจุบันมีเหลือที่วัดสูงเม่นเป็นส่วนน้อย นัยว่า ครูบาพุทธ
วงศาจารย์ และครูบามหาญาณนำไปเก็บไว้ที่วัดเหมืองหม้อ วัดพระบาท เพราะที่วัดสูงเม่นว่างเว้น
ผู้รักษา) วัดอื่นๆ ยืมไปเลยหายสาบสูญมาก และมณฑปหลังนี้พระครูปัญญาวิมุกตปิณฑการได้บูรณะและได้รื้อ
จริงเมื่อ ปีพุทธศักราช ๒๔๙๖ พระคัมภีร์เหล่านี้เป็นคัมภีร์ที่มหาเถรเจ้าได้ไปร่วมกับพระมหาราชครู
เจ้า วัดสวนดอก เชียงใหม่ ส่งคายนาขึ้นไว้ในสมัยเจ้าหลวงแผ่นดินเย็นพุทธวงศ์ เป็นผู้ครองนคร
เชียงใหม่ เท่าที่ยกเอาประวัติครูบาปัญญาวิมุกตปิณฑการมาเถรมากแล้วไว้ก็เพื่อแสดงให้เห็นทราบว่า
วัดสูงเม่นนี้เก่าแก่มิมาแต่เดิม

ปูชนียวัตถุ-โบราณวัตถุ

๑. พระประธานในโบสถ์ เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย ก่อด้วยอิฐถือปูน เป็นพระพุทธรูป
เก่าแก่ ไม่ปรากฏผู้สร้างมาก่อน ได้รับการปฏิสังขรณ์ สืบต่อกันมาหลายชั่วอายุคน ได้รับการ
ปฏิสังขรณ์เมื่อ พุทธศักราช ๒๔๗๕ สมัยพระครูปัญญาวิมุกตปิณฑการเป็นเจ้าอาวาส มีขนาดหน้าตักกว้าง
๕ ศอก สูงจากพื้นถึงพระโมลี ๖ ศอก ๑๐ นิ้ว เป็นพระพุทธรูปที่มีลักษณะงดงาม วงพักตร์ชุ่มชื้นเอิบ
อิม

๒. พระพุทธรูปหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ จำนวน ๓ องค์ เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย
สมัยเชียงแสน มีขนาดหน้าตัก คือ

องค์ที่ ๑ หน้าตักกว้าง ๒ ศอก ๑๐ นิ้ว สูง ๓ ศอก

องค์ที่ ๒ หน้าตักกว้าง ๒ ศอก สูง ๒ ศอก ๑๐ นิ้ว ฐานเป็นขา ๓ เส้น

องค์ที่ ๓ หน้าตักกว้าง ๑ ศอก สูง ๑ ศอก ๑๐ นิ้ว ฐานเป็นขา ๓ เส้น เป็นของเก่ามีมาแต่
เดิม

๓. พระพุทธรูปปางทรงเครื่อง แกะสลักด้วยไม้ลวดลายสวยงามมาก ขนาดหน้าตัก ๑๕ นิ้ว
สูง ๑๘ นิ้ว ประดับด้วยกระจกสีขาว มุกสีขาว พระพักตร์และพระหัตถ์สีขาวย เป็นของมีมาแต่เดิม
จำนวน ๒ องค์

๔. พระพุทธรูปสานด้วยไม้เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย ฉาบทาด้วยน้ำรักผสมปูนฉาบ
โบราณ เป็นพระพุทธรูปแบบพม่า ขจิตด้วยกระจกสีขาวย และฉาบทาด้วยสีทอง เป็นของเก่ามีมาแต่
เดิม

๕. พระพุทธรูปสลักด้วยไม้ ขนาดหน้าตักกว้าง ๕ นิ้ว สูงจากฐาน ๗ นิ้ว ฉาบทาด้วย
ทองเหลืองมีพุทธลักษณะทั้งงดงามมาก ที่ฐานบุด้วยมุกและกระจกสีขาวย มีลายจารึกเป็นอักษรพื้นเมือง
เป็นพระพุทธรูปที่ครูบาปัญญาวิมุกตปิณฑการได้สร้างไว้เมื่อ จุลศักราช ๑๒๑๗

๖. พระพุทธรูปสลัด้วยไม้ มีลักษณะเป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัยสี่หน้า พระปฤษฎางค์ พิงกัน ฉาบทาด้วยสีทอง สวยงามมาก เป็นพระพุทธรูปทรงกลม สูง ๕ นิ้ว ได้สร้างเมื่อจุลศักราช ๑๒๑๗

๗. เจดีย์วัดสูงเม่น เป็นเจดีย์ทรงกลมเหลี่ยม ๑๒ ฐาน กว้าง ๖ วา ๓ ศอก สูง ๙ วา ๒ ศอก ๑๐ นิ้ว บรรจุพระบรมธาตุ และสารีริกธาตุ ซึ่งครุบาทัญจนอรัญญวาสีมหาเถร นำมาแต่ประเทศพม่า เมื่อปีพุทธศักราช ๒๓๘๓ จำนวน ๑๓ ดวง ที่ฐานเจดีย์ด้านใต้ ทำเป็นซุ้มประดิษฐานรูปจำลอง ครุบาทัญจนอรัญญวาสีมหาเถร สร้างเมื่อพุทธศักราช ๒๕๐๘ สมัยพระมหาพรหมา โชติวโร เป็นเจ้าอาวาส มีงานนมัสการ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ใต้ (เดือน ๘ เหนือ) ทุกปี

๘. พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย และภาษาบาลี ของกรมศาสนา จำนวน ๑ ชุด มีตู้บรรจุ และประดิษฐานไว้ในอุโบสถ สร้างไว้เมื่อ พุทธศักราช ๒๕๐๕ สมัยพระมหาพรหมา โชติวโร เป็นเจ้าอาวาส

เสนาสนะและสิ่งปลูกสร้าง

๑. อุโบสถ อุโบสถลักษณะทั่วไป โครงสร้างเป็นแบบทรงไทยพื้นเมือง มีลวดลายไทย พื้นเมืองปนพม่า มีเสา จำนวน ๑๖ ด้าน ขนาดวัดผ่าศูนย์กลาง ๘๐ เซนติเมตร สูง ๒๐ วา ลงรักสีดา เขียนลายเส้นด้วยสีทองเป็นเสาไม้สัก เพดานขจิตด้วยลวดลายแบบพม่า หลังคามุงด้วยกระเบื้องเคลือบดินเผา หน้าบันสลัด้วยรูปนาคีเกี่ยวพันกันได้รับการบูรณะต่อๆ กันมาหลายสมัย แต่ตัวอุโบสถเป็นของเก่า ไม่มีการขยาย หรือ รื้อสร้างใหม่แต่อย่างใด อุโบสถหลังนี้เดิมเป็นวิหารได้รับการปฏิสังขรณ์ ๓ ครั้ง คือ

ครั้งที่ ๑ ครุบาทัญจนอรัญญวาสีมหาเถร บูรณะเมื่อ พุทธศักราช ๒๓๒๔ มีการเปลี่ยนแปลงหลังคาจากหญ้าคาเป็นไม้สัก โดยการตีระแนงมุงแป้นเกล็ด (แผ่นไม้สัก) ยกพื้นให้สูงขึ้น

ครั้งที่ ๒ พระครูปัญญาวุฒิกรบูรณะเมื่อ พุทธศักราช ๒๔๖๙ มีการเทพื้นด้วยคอนกรีตต่อมุข มุงบันไดด้านหน้า เมื่อจุลศักราช ๑๒๘๘ ปีพุทธศักราช ๒๔๖๙ เปลี่ยนหลังคาเป็นกระเบื้องซีเมนต์ แต่งแท่นพระประธานเป็นพระจกสีต่างๆ ได้ทำการผูกพัทธสีมา พุทธศักราช ๒๔๗๗ จึงเรียกวิหารหลังนี้เป็นอุโบสถตลอดมา

ครั้งที่ ๓ พระครูธรรมานุรักษ์ บูรณะเมื่อ พุทธศักราช ๒๕๒๐ โดยการขยายหน้าต่างให้กว้าง เปลี่ยนหลังคาจากมุงกระเบื้องซีเมนต์มาเป็นกระเบื้องเคลือบดินเผา ลวดลาย และดอกดวงต่างๆ คงสภาพไว้ตามเดิม มีแต่เพิ่มซุ้มเหนือหน้าต่าง ให้เป็นลายไทย และประตูอุโบสถด้านตะวันตก และด้านตะวันออกได้แกะสลักเป็นรูปดอกบัว ๔ เหล่า ที่บานหน้าต่างได้แกะสลักเป็นลายไทย

๒. เจดีย์หลวงพ่อกุรูบามหาเถร เจดีย์วัดสูงเม่น เป็นเจดีย์ทรงกลมเหลี่ยม ๑๒ ฐาน กว้าง ๖ วา ๓ ศอก สูง ๙ วา ๒ ศอก ๑๐ นิ้ว บรรจุพระบรมธาตุและสารีริกธาตุ ซึ่งครุบาทัญจนอรัญญวาสีนำมาจากประเทศพม่า เมื่อปีพุทธศักราช ๒๓๘๓ จำนวน ๓ ดวง ที่ฐานเจดีย์ด้านใต้ทำเป็นซุ้มประดิษฐานรูปจำลอง ของครุบาทัญจนอรัญญวาสีมหาเถร สร้างเสร็จเมื่อพุทธศักราช ๒๕๐๘ สมัยพระมหาพรหมา โชติวโร เป็นเจ้าอาวาส มีงานนมัสการวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ใต้ (เดือน ๘ เหนือ) ทุกปี

๓. หอพระไตรปิฎก เป็นตึกชั้นเดียว พื้นเพคอนกรีต หลังคามุงด้วยกระเบื้องซีเมนต์ มีขนาดกว้าง ๔.๘ เมตร ยาว ๖.๕ เมตร บรรจุพระไตรปิฎกฉบับพื้นเมืองที่ครุบาทัญจนอรัญญวาสี

มหาเถรนำมา และเก็บอัฐบริหารของครูบากัญจนอรัญญาสิมहाเถร มีลางน้ำล้อมรอบ พระครูปัญญาวุฒิกสรสร้างขึ้นแทนหอพระไตรปิฎกที่ครูบามหาเถรสร้างไว้ หอพระไตรปิฎกหลังใหม่นี้สร้างเมื่อ พุทธศักราช ๒๔๙๗

๔.ตู้พระไตรปิฎก พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทยและภาษาบาลีของกรมศาสนา จำนวน ๑ ชุด มีตู้กระจกบรรจุและประดิษฐานไว้ในอุโบสถ สร้างไว้เมื่อ พุทธศักราช ๒๕๐๕ สมัย พระมหาพรหมา โชติวโร เป็นเจ้าอาวาส

๕.ศาลาการเปรียญ

ในวัดสูงเม่นมีศาลาการเปรียญใช้ปฏิบัติกิจกรรมทางศาสนา ๓ หลัง ดังนี้

๕.๑ ศาลาการเปรียญ หลังที่ ๑ เป็นลักษณะวิหารมีช่อฟ้า ใบระกา หน้าบันสลักรูปเทพพนม และลายไทยทั้งด้านหน้าและด้านหลัง หลังคามุงด้วยซีเมนต์ พื้นคอนกรีต มีฝ้าผนังด้านทิศตะวันตก และด้านเหนือ ส่วนด้านทิศตะวันตก และด้านใต้ เป็นซุ้มกุฎมุง มีขนาดกว้าง ๗ เมตร ยาว ๑๒ เมตร สร้างเมื่อพุทธศักราช ๒๕๐๔ สมัยพระมหาพรหมา โชติวโร เป็นเจ้าอาวาส

๕.๒ ศาลาการเปรียญ หลังที่ ๒ ลักษณะโครงสร้างเป็นแบบธรรมดา หลังคามุงด้วยสังกะสี ไม่มีผนัง มีขนาดกว้าง ๗ เมตร ยาว ๒๔ เมตร พื้นคอนกรีต สร้างเมื่อ พุทธศักราช ๒๕๑๐ สมัยพระครูธรรมานุรักษ์เป็นเจ้าอาวาส

๕.๓ ศาลาการเปรียญ หลังที่ ๓ ลักษณะโครงสร้างเป็นตึก ๒ ชั้น เรียกว่าศาลาอเนกประสงค์ หลังคามุงด้วยกระเบื้องลูกฟูก พื้นชั้นล่างเทด้วยคอนกรีต ชั้นบนปูด้วยไม้เนื้อแข็ง ตัวอาคารเป็นแบบสมัยใหม่ ห้องเป็นห้องโถง ใช้เป็นที่พักและโรงเรียนได้ ประตูปูประตูลูกแก้วแบบใหม่ สร้างเมื่อพุทธศักราช ๒๕๒๔ สมัยพระครูธรรมานุรักษ์เป็นเจ้าอาวาส

๖.กุฏิ

๖.๑ หลังที่ ๑ โครงสร้างแบบแปลตแบ่งเป็นห้องๆ ได้ ๖ ห้อง ตัวอาคารกว้าง ๘ เมตร ยาว ๑๙ เมตร ชั้นล่างเป็นห้องโถง สร้างเมื่อพุทธศักราช ๒๔๘๗ พระครูปัญญาวุฒิกสรเป็นเจ้าอาวาส

๖.๒ หลังที่ ๒ โครงสร้างเป็นตึก ๒ ชั้น หลังคามุงด้วยกระเบื้องเคลือบดินเผา พื้นชั้นล่างเป็นคอนกรีต พื้นชั้นบนปูด้วยไม้สักและไม้เนื้อแข็ง หลังคาทรงไทย มีมุข ขนาดกว้าง ๑๒ เมตร ยาว ๑๘ เมตร มี ๑๖ ห้อง สร้างเมื่อพุทธศักราช ๒๕๒๒ สมัยพระครูธรรมานุรักษ์เป็นเจ้าอาวาส

๗.สำนักงานเจ้าอาวาส สำนักงานเจ้าอาวาส โครงสร้างเป็นอิฐครึ่งไม้ ประตูหน้าต่างเป็นกระจก มีขนาดกว้าง ๓ เมตร ยาว ๘ เมตร อาคารชั้นเดียว พื้นติดดิน ปูพื้นด้วยกระเบื้องเคลือบ สร้างเมื่อพุทธศักราช ๒๕๔๙ สมัยพระครูธรรมานุรักษ์ เป็นเจ้าอาวาส โดยนางณอม ลือไธสงพร้อม พ่อ แม่ น้อง เป็นเจ้าภาพศรัทธา

๘.หอกลอง คณะหนุ่มสาว ปีพุทธศักราช ๒๕๑๕ สร้างถวายเป็นเสาคอนกรีต พื้นชั้นล่างเทคอนกรีตเช่นเดียวกัน มีขนาดกว้าง ๓ เมตรทั้ง ๔ ด้าน สูง ๑๐ เมตร สร้างสมัยพระครูธรรมานุรักษ์เป็นเจ้าอาวาส

๙.กำแพง มีการบูรณปฏิสังขรณ์ติดต่อกันมาทุกสมัย ไม่เคยขยาย ได้รับการบูรณะเมื่อพุทธศักราช ๒๕๐๕ โดยเสริมรูปหน้าด้านหน้า ติดถนน สมัยพระมหาพรหมา โชติวโรเป็นเจ้า

อาวาส และต่อมาเมื่อพุทธศักราช ๒๕๒๒ พระครูธรรมานุรักษ์ได้บูรณะและเสริมด้านเหนือและด้านตะวันตกให้สูงขึ้น

๑๐. ชุมประตู่ ชุมประตู่วัดสูงเม่นสร้างขึ้นด้านหน้าประตูทางด้านทิศตะวันออก มีขนาดกว้าง ๔.๕ เมตร สูง ๑๑ เมตร สร้างด้วยกำลังทรัพย์ของคณะศรัทธาร่วมกันก่อสร้างขึ้น ๒ ช้าง เป็นพญานาค และรูปปั้นเม่น สัญลักษณ์วัดสูงเม่น สร้างเมื่อ พุทธศักราช ๒๕๔๖ สมัยพระครูสมุห์ สุวิทย์ ปัญญาวิโร เป็นเจ้าอาวาส^๑

๒.๑.๑๓ ประวัติวัดที่ครูบากัญจนอรัญวาสี เป็นผู้สร้าง

ประวัติพระธาตุและการสร้างวัดมหาโพธิ์ ตำบลป่าเมต อำเภอมือง จังหวัดแพร่

จากแผ่นศิลาจารึกวัดมหาโพธิ์ ตัวอักษรเดิมเป็นภาษาล้านนา(ภาษาพื้นเมือง) เขียนเมื่อวันศุกร์ ตรงกับปีเป่า ศักราช ๑๒๕ ตรงกับ พุทธศักราช ๒๓๘๖ เดือน ๖ เหนือ ขึ้น ๑๕ ค่ำ

เมื่อปีพุทธศักราช ๒๓๘๒ ตรงกับศักราช ๑๒๐๑ เป็นแผ่นดินของ สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งราชวงศ์จักรี ณ เมืองโกศัย (แพร่) มีพระมหาเถระองค์หนึ่ง มีพระมหาเถระองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นพระมหาเถระที่ได้สำเร็จฌานสมาบัติขั้นสูง มีพระนามว่า พระมหาเถรหรือครูบาสูงเม่น ได้กลับจากการศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกและวิปัสสนากัมมัฏฐานจากประเทศพม่าการกลับมาของพระมหาเถรหรือครูบาสูงเม่นครั้งนี้ ท่านได้อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุและพระธาตุพระอรหันต์มาด้วยจำนวนหนึ่ง และได้นำพระธาตุนี้ขึ้นทูลถวายแก่เจ้าผู้ครองนครเมืองโกศัย(แพร่) ซึ่งมีพระนามว่า เจ้าหลวงอินทวิชัย เจ้าผู้ครองนคร เมื่อได้รับพระธาตุจากพระมหาเถรแล้วก็ได้ลงไปพระนครและได้เข้าเฝ้าพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งขณะนั้นทรงพระนามว่าเจ้าฟ้ามงกุฎเพราะยังมีได้เสร็จขึ้นครองราชย์สมบัติ และได้ถวายทูลเรื่องราวที่ได้พระบรมสารีริกธาตุและพระอรหันตธาตุ จากพระมหาเถรให้ทรงทราบ พระเจ้าเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานพระโกศทองคำให้บรรจุ แล้วให้นำกลับไปบรรจุไว้ ณ เมืองโกศัย(แพร่)

เจ้าหลวงอินทวิชัยก็ได้นำพระโกศทองคำที่บรรจุพระธาตุกลับคืนเมืองโกศัย(แพร่) แล้วก็ได้แสวงหาสถานที่สำหรับสร้างพระเจดีย์บรรจุโกศพระธาตุ แสวงหาอยู่หลายวันก็มาพอใจสถานที่แห่งหนึ่งซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำยม อยู่ตรงกันข้ามกับตัวเมืองเป็นป่าใหญ่ที่ร่มเย็นมีแม่น้ำใหญ่ไหลผ่านซึ่งเป็นสถานที่ที่มีลักษณะถูกต้องตามพระราชดำริสของพระเจ้าเกล้าทุกประการ เจ้าหลวงอินทวิชัยจึงมีคำสั่งให้ชาวบ้านหมู่หนึ่ง ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ห่างจากสถานที่ที่จะสร้างพระเจดีย์ประมาณ ๘๐๐ เมตร ชาวบ้านหมู่นี้มีราษฎรประมาณ ๑๐๐ คน ได้ถูกเกณฑ์ให้เข้าแผ้วถางตัดฟันป่าใหญ่แห่งนั้น พอตัดฟันแผ้วถางไปถึงที่ที่จะสร้างเจดีย์ชาวบ้านก็พบงูเหลือมใหญ่ตัวหนึ่งอาศัยอยู่จุดเจ้าของที่ ชาวบ้านหมู่นั้นจึงพากันฆ่าตัวนั้นและนำไปย่าง การย่างงูตัวนั้นเหมือนกับการย่างหมูเพราะมันอุดมไปด้วยน้ำมันมากนัก บางคนก็เอาไปแกงกิน บางคนก็เอาไปต้มยำ พอพวกชาวบ้านกินเนื้องูเข้าไปก็พากันมีนเหมือนเมาเหล้าแล้วก็พากันล้มตายลงด้วยการกินเนื้องูตัวนั้น พวกที่รอดตายเพราะไม่ได้กินเนื้องูก็พากันกลัวจะเกิดอุปัทวหรืออาเพศก็พากันอพยพออกจากหมู่บ้านนั้น ก็ทำให้หมู่บ้านนั้นกลายเป็นหมู่บ้านร้างไป เจ้าหลวงอินทวิชัยก็พาพระมหาลีโงะหลวงมีชื่อว่า พระแม่สุพรรณวดี สร้างพระเจดีย์

^๑พระมหาสุทิตย์ อาภากร พร้อมคณะ. คัมภีร์ใบลาน งานประเพณีตากธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๓. (ห้างหุ้นส่วนจำกัดแพร่การพิมพ์, ๒๕๕๖). หน้า ๑๐-๑๙

สำหรับบรรจุโกศพระธาตุขึ้น โดยลงมือขุดองค์พระเจดีย์ เมื่อวันอาทิตย์เดือน ๔ เหนือ ออก ๘ คำ ปีไก่(กุล) ศักราช ๑๒๐๑ ตรงกับพุทธศักราช ๒๓๘๒ พอถึงวันอาทิตย์ขึ้น ๑๕ ค่ำยามพระพุทเจ้าตรัสรู้ เจ้าหลวงก็นำเอาพระบรมสารีริกธาตุและพระอรหันตธาตุซึ่งพระมหาเถรหรือพระครูบาสูงเม่น พร้อมด้วยเจ้านาย ขัตติยราชวงศ์ทั้งหลายนำขึ้นทูลเกล้าซึ่งได้เอาบรรจุไว้ในพานทองคำจำนวน ๑๑๑๖ องค์ (เม็ดหรือลูก) แล้วนำเข้าบรรจุในโกศแก้วแล้วเอาโกศแก้วบรรจุในโกศทองคำ แล้วเอาโกศทองคำบรรจุเข้าบรรจุในโกศเงิน แล้วเอาโกศเงินบรรจุในโกศทองคำสัมฤทธิ์แล้วเอาโกศทองคำสัมฤทธิ์ขึ้นตั้งหลังช้างซึ่งเจียรไนด้วยแก้วหิน แล้วเอาช้างแก้วบรรจุโกศพระธาตุนี้ขึ้นใส่ในปราสาทไม้สักซึ่งมีความกว้าง ๓ ศอก สูง ๑๐ ศอก แล้วเอาอิฐก่อเป็นเจดีย์ครอบแล้วหุบบองค์เจดีย์ด้วยทองจังโก ๑๐๐๕ แผ่น แล้วลงรักปิดทองเปลว ๒ แสนใบ แล้วล้อมพระองค์พระธาตุด้วยรั้วเหล็ก ๔ ดัน มี ๓๖๔ เล่ม พอล่วงศึกศักราช ๑๒๐๒ ตรงกับ พุทธศักราช ๒๓๘๓ ก็ทำการฉลอง โดยเจ้าหลวงอินทวิชัยได้ป่าวร้องบอกให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินทั้งเมืองโกศย(แพร่) มาร่วมทำการฉลอง การฉลองพระธาตุวัดมหาโพธิ์ปีพุทธศักราช ๒๓๘๓ ตรงกับศักราช ๑๒๐๒ มีครูบาเจ้ามณเฑียรธรรมเมืองแก้วเมืองมูล ครูบาเจ้าก่าวินตะ วัดสำเภากว้าง ครูบาเจ้าปัญญา วัดศรีชุม ครูบาเจ้าเทพวังสา วัดหลวง บ้านกาศ ครูบาแสนวัดดอนใจหัวดง ครูบาปันเจิงเป็นประธาน ส่วนทนายทนายิกามีเจ้านายขัตติยราชวงศ์ เจ้าขุนแสน ขุนหมื่น สิบร้อย แก้วหาญ ซึ่งเป็นศรัทธาตันได้นำเอาแหวงเงินทองไว้ในพระธาตุเมื่อคราวเจ้าหลวงเอาโกศบรรจุพระธาตุเข้าบรรจุเมื่อเริ่มสร้างที่แรก เมื่อสร้างเจดีย์บรรจุพระธาตุเรียบร้อยแล้วไม่มีชาวบ้านจะปรนนิบัติดูแลเอาใจใส่พระเนร เพราะรอบๆบริเวณพระธาตุตั้งอยู่เป็นป่าไม่มีหมู่บ้านอาศัยอยู่เจ้าหลวง อินทวิชัยได้ยกเงินให้ชาวบ้านทุ่งไธ้งทุกสิ่งทุกอย่าง โดยไม่ให้เสียสืบบาทและไม่ให้ส่งส่วย และเจ้าหลวงได้จัดให้มีงานขึ้นนมัสการพระธาตุทุกๆเดือน ๗ เหนือขึ้น ๑๕ ค่ำของทุกๆปี และครั้งใดที่เจ้าหลวงอินทวิชัยจัดให้มีงานนมัสการพระธาตุก็ดี ทำบุญใหญ่ๆก็ดี ทอดกฐินหรือผ้าป่าก็ดี ฝนจะตกหนักทุกคราไม่ว่าจะเป็นฤดูใดก็ตาม ยังความแปลกประหลาดมหัศจรรย์แก่ชาวเมืองโกศยสมัยนั้นมากพอสิ้น ราชการของเจ้าหลวงอินทวิชัยครองเมืองโกศยแล้วการจัดเวรยามเฝ้าปฏิบัติรักษาและงานขึ้นนมัสการพระธาตุก็สูญสิ้นไปตราบเท่าทุกวันนี้

ตำนานการก่อสร้างวัดมหาโพธิ์ ตำบลป่าเมต อำเภอมือง จังหวัดแพร่

พระกษัตริราชท้าวตัน ๑ ไส้ ท่านได้เกิดมาในราชตระกูล ท่านบุญมียิ่งได้บวช พระสังฆะเจ้าสวดใส่ปัญญุตติตกหื้อปรากฏชื่อว่า อินทวิชัย ท่านได้พาเพ่งไปไ้ๆ トラบต่อเท่าสักราชได้ ๑๑๗๘ ตัวไป อายุท่านได้ ๓๕ ปี ท่านก็ได้ เถิงเซ่งน้ำมูทธาภิเสก อติเรกหนักหนา พระมหากัตรา จังตัตตราตั้งหื้อปรากฏ เต็มแถมราชวงศ์ หื้อปรากฏว่า ท่านได้เป็นเจ้าบ้านประธานเมือง หื้อประกอบไปสินคัดินามหาคัคติ ประกอบไปด้วยอายุวัธนะในเมืองโกศยธัชะพะละวิชัยแพร่แก้วเมืองมูล ท่านก็ได้กระทำบุญไปไ้ๆ トラบต่อเท่าถึงการยามเมื่อ สักราชได้ ๑๒๐๓ ปีก็ได้ อายุวรรองค์ตนตัวท่านได้ ๕๙ ปี สัธามีแก่กล้าส่วนพระองค์ตนตัวท่านก็ราเพ่งไปพายหน้าและพายหลัง ส่วนพระองค์ท่านก็เล็ง หันยังสังฆารธรรมอันบ่อหมั่นบ่อเตยงฮู้คว่ำเห่งยังไปมา ส่วนพระองค์ ตนตัวท่านก็จั่งมันตราเจียรจากันด้วยพระราชเทวีผู้เค้า ชื่อว่าแม่เจ้าสุพรรณวดีและราชบุตรดาและราชบุตรีและราชกัญญาเจ้าทั้งหลายหลายหลายว่า พระองค์ตนตัวแห่งเราราชบังเกิดสัธามี ใครริ้งสร้างแปลงยังวัดมหาโพธิ์แก้วเมืองมูล

^๒แผ่นศิลาจารึกวัดมหาโพธิ์, เขียนเมื่อ วันศุกร์ ตรงกับปีเป่า ศักราช ๑๒๕ ตรงกับ พุทธศักราช ๒๓๘๖ เดือน ๖ เหนือ ขึ้น ๑๕ ค่ำ.

อันเป็นที่ตั้งศาสนาหื้อก้านกึ่งรุ่งเรืองไว้คำศาสนาพระสาณะโคตม ตราบต่อทำ ๕,๐๐๐ พระวัสสา เพื่อหื้อเป็นปกตูปนีสัยปัจจัยไปพายหน้า ตราบเท่าเนรพานแก่เราทั้งหลายแท้หลายดีหลี ที่นั้นส่วน วรองค์สมเด็จพระเจ้าท่านก็เรียกหามายังเสนาเค้า คือพ่อเมืองทั้ง ๔ ทั้ง ๘ มาแล้ว สูท่านทั้งหลายจง รับเอาพระราชกุศลกับด้วยพระองค์เราราช เอาไปถวายถึงกับด้วยครูบาอาจารย์และเจ้านายชัตติยะ วงศา ขุนแสนขุนหมื่นสิบร้อยแก้วหาญ และทั้ง ๓๒ ขุนพร้อมเหนือสนาม และไพร่ไทยประชาราษฎร์ ทั้งมวลหื้อเขาท่านทั้งมวลมาปิดตานุโมทนากับด้วยพระวรกุศล กับด้วยพระองค์ตนตัวเราราชจึงเตอะ ที่นั้นเสนาทั้ง ๔ ทั้ง ๘ ก็รับเอาพระราชกุศลไปถวายถึงกับด้วยครูบาอาจารย์ทั้งหลาย ทั้งในเวียงและ นอกเวียง หมายถึงครูบาเจ้ามณีวัน วัดมิ่งเมืองแก้วเมืองมูลเป็นเค้า ครูบาเจ้าโควินทะ วัดสะเพา หัวช่อง ครูบาเจ้าปัญญา วัดพระบาท ครูบาเจ้าเทพวังโส วัดหลวง เป็นประธานแก่พระอริยะสังฆเจ้า ในเวียงชวตฺตวาจกคณาสังฆยานับได้ เห็นว่าเป็นอันมากหลาย

ที่นี้จักกตหมายครูบาอาจารย์บ้านนอก มีครูบาเจ้าวัดต่อซ้อง ครูบาเจ้าปุตสาวัตบ้านกาด ครูบาเจ้าเสนวัดดอนชัย ครูบาเจ้าวัดพันเชิง เป็นประธานแก่พระอริยะสังฆเจ้าบ้านนอกชวตฺตวาจก คณาสังฆยานับบ่ได้ จักกตหมายพานอกมีเจ้านายชัตติยะราชวงศา ท้าวขุนแสนขุนหมื่น สิบร้อยแก้ว หาญ และ ๓๒ ขันพร้อมเหนือสนาม และไพร่ไทยประชาราษฎร์ ชุนตของค์ ชุผู้ชุน ชุนน้อยใหญ่ญิง ชาย ก็มีเอกฉันทะมานสันพร้าพร้อม ใจอ่อนน้อมกับด้วยพระราชกุศลองค์พระเป็นเจ้าชุนตของค์ชุ ผู้คน หวังเสวยสุขในนิพพานในพายหน้าตราบต่อเท่าเนรพาน แท้ดีหลี ที่นี้วรวงค์เจ้าเจ้าหื้อประสมจุ มนมมาทั้ง ๒ คณะนพายในพานนอกมาชุดถางแล้วที่สูงก็หื้อคร่ำ ที่ต่ำก็หื้อยอ ที่หลักต่อเท้าก็หื้อสิน ที่ เป็นหินท้าวก็หื้อเบิกเป็นเบิกท้าวก็หื้อถม ที่ตมและแม่น้ำท่านท้าวพระเป็นเจ้าก็หื้อกายชั่วข้ามหื้อ พันจากแล้ว บรมวลพร้อมสามัคคีพร้อมเพรียงกันก่อสร้าง ยังพระมหาธาตุเจ้าหลัง ๑ ดินธรณี กว้าง ๖ วา ขนาดสูง ๑๑ วา ขนาดแล้วหูลบด้วยทองจังโก ทองสิยางประมาณ ๑,๐๐๕ แผ่น แล้วติดคำ บรมวล แล้วก็ข้าล้อมด้วยปรางการลำเหล็กไขว่รอดทั้ง ๔ ด้าน จัดเป็นเล่มมี ๓๖๔ เล่ม น้ำหนักมี ๗ แสน แล้วก่อประตูโขง รูปปราสาททั้ง ๔ ด้าน ข้ามีรูปสิงห์ ๒ ตัว บรมวลแล้ว ถึงยามสักราชได้ ๑,๒๐๒ กตได้ ก็ได้เบิกบาย ฉลองกินทานเป็นมาหาปาง ๑ เสียหั้นก่อนแล้วจึงมาสร้างพระวิหารหลวง หลัง ๑ ยาว ๑๑ วาขนาด ความกว้าง ๖ วาขนาด ลวงสูง ๑๑ วาขนาด สูง ๑๑ วาขนาด ข้ายังสร้างยัง พระพุทธรูปเจ้าองค์ ๑ หน้าตัก ๖ ศอก ขนาดสูง ๘ ศอก ขนาดแล้ว สร้างยังธรรมาสหื้อเป็นรูป ปราสาททั้งบนพระมหาวิหารหลัง ๑ หื้อวาดเลื่อนด้วยเพดาน ทั้งฝาผนัง ๑ จินาต้องบรมวลแล้ว ก็จักสร้างยังหอพระธรรมหื้อเป็นหอมหาปราสาท ๑ หลัง สูง ๑๑ วาขนาด กว้าง ๖ วาขนาด ขุดสระ เล็ก ๑๑ ศอก บรมวลแล้วก็สร้างคະตีกหลัง ๑ โรงแขวนหลัง ๑ กับวังวิหารเทียม ๑ ศอกลอกหลัง ๑ กับทั้งระเบียงยาวด้าน ๑ ยาว ๗๐ วาขนาด ลวงขวาง ๕ ศอก ขนาดตั้งประตูทุกกลาง สร้างกุฎคือ โรงแรม ๖ หลัง ข้าสร้างศาลา และบ่อน้ำ วัจจกกุฎคือวิกบรมวลแล้ว สร้างยังกลองหลวงและแดงหลวง ลูก ๑ ใหญ่ ๘ กำ น้ำหนักมี ๒ แสน ๕ หมื่น จ้างช่าง ชาวพระนครหากริจนา บรมวลแล้วก็มาก่อ ปรางการคือว่ากำแพงทั้ง ๓ ด้านๆ ๑ ยาว ๑ ยาว ๗๐ วาขนาด ลวง ๔ ศอก ขนาด บรมวลแล้วก็มาทา รักษทางหาง คำปลิว แก้วกระจกบังอาจนับได้ รักษเสี่ยงแสนน้ำหนัก หางเสี่ยง พันห่อ คำปลิวเสี่ยงสอง ต่อหื้อล้านสี่แสนใบ แก้วกระจกเสี่ยง ๒,๒๕๓,๐๐๐ เศษ อันนี้สั่งเขปด้วยอันจ้อแลพิจักแลพิจักคณนา สังฆาสมหื้อสมหื้อเลี้ยง ยังมีมากหลากหลายเป็นปริยายอันกว้างยามเมื่อพระองค์เจ้าก่อสร้างยังมหา ชินธาตุนี้หัวที่วันนั้นสักราชได้ ๑๒๐๒ ตัวปีกตได้ ราชนานิมนต์ องค์ชินธาตุเจ้าเข้าประตุยาม

พระพุทธเจ้า ได้ตรัส ผิจักจัดด้วยองค์พระธาตุเจ้ามี ๑๑๑๖ องค์ ส่วนพระเจ้าธาตุอยู่ในโกศเงิน แล้วเอาซ้อนโกศค่าแล้วเอาซ้อนในโกศแก้วแล้วเอาขึ้นตั้งเหนือหลังช้างแก้วหัตถิ แล้วเอาเข้าไปในประสาธน์น้อยหลัง ๑ ตีน ธรณี กว้าง ๓ ศอก ขนาดสูง ๑๐ ศอกขนาดแล้วประดับด้วยเครื่องทำว ๕ ประการ แล้วด้วยเงินและค่าแก้วแหวนแสนสิ่ง พร้อมชูเยื้องนานา บรมวล พร้อมแล้ว เถิงแล้ว เถิงสักราชได้ ๑๒๐๕ ตัวปีก่าเหมา เดือน ๗ เพ็งเมงวัน ๖ มารวด เถิงแล้วส่วนว่าพระองค์ สมเด็จพระพิตองค์เป็นเจ้า มีนามปัญญาธิชื่อว่าเจ้าพระยาอินทวิชัยเป็นเค้า พร้อมกับด้วยราชเทวีผู้เค้าชื่อว่าแม่เจ้าสุพรรณวดีและราชบุตติมี ๓ พระองค์ ผู้มีนามกรชื่อว่าเจ้าบุญนำ ผู้ถ้วนสองมีนามกรชื่อว่า เจ้าบัวคำ ผู้ถ้วนสามชื่อว่า เจ้าเทียมตาราบุตตาดุติและราชเทวี ลูกเต้าหลานเหลนทั้งหลาย จักกตหมายสังขยานับบได้สังรวมได้ชื่อว่าเป็นราชสัทธาเค้าชุตนของค์ แล้วก็จึงเอาพระราชกุศลหน้าบุญไปป่าวใคร่เบิกบายฉลองกินทานเพื่อแล้วบรมมวลตามความปรารถนา แห่งพระองค์ และเจ้าข้าทั้งหลายในเดือน ๗ เพ็ง นีว่าสนั่นแท้ดีหลี จาด้วยกองทานแห่งองค์สมเด็จพระบรมบพิตรอันเป็นเจ้า จักสังขยาคนณาอ่านบผับนับบได้เป็นมโหฬาร กองทานอันใหญ่ เป็นที่ไผ่ใครได้เนรพาน แห่งองค์สมเด็จพระบรมบพิตรองค์ เป็นเจ้าแท้ดีหลี แม้นว่าหวัศรมขมขึ้นักบวชครูบาอาจารย์เจ้าทั้งหลายและสัทธา พายนอก ก็สาวโสไหยนดี ก็ขงขวย ตกแต่งห้ายังมหาทานและบอกไฟดอกบอกไฟขวี ไฟดาวจักจำ ไฟค่าง ก้องคังไฟเทียมเจาะบูชาปางนั้นเป็นมโหฬารอันใหญ่ จักคณะสังขยาบได้เพื่อว่าใครหื้อเป็นไม้ได้ส่องเนรพานแท้ดีหลีด้วยเตชะนาบุญอันเราเจ้าข้าทั้งหลายทั้งพายในและพายนอก ได้ชักเชินปาวเดินกันมา มาริรังสร้างแปลงยังวัคมหาโพธิแก้วเมืองมูลนี้เพื่อเป็นปัจจัยคือว่าเข้าห้อมคคะกว้างต่อเนรพาน เสี่ยงชุตนของค์ผู้ชุนคนชุน้อยชายยง (อย่า) ได้คลานยังคำปรารถไไว้ในมโหฬารจิตใจหาไมแล้วปะการฉันใด ดังอันก็ดี ก็ขอหื้อสมฤทธิชูเยื้องชูประการนั้นจูงจักมีเที่ยงแท้ดีหลีเทอญฯ^๓

ประวัติวัดศรีดอก (จัดทำจากคำบอกเล่าสืบต่อกันมา)

วัดศรีดอก อาจารย์ใหญ่แสน เทพพิตุพงศ์ ได้เขียนตามคำบอกเล่าของครูบาป่าวัดศรีดอกว่าเมื่อสร้างวัดมหาโพธิ์มาแล้ว ก็ได้มาจำพรรษาที่วัดสูงเม่น ท่านไปอยู่รุกขมูล ได้เห็นต้นโพธิ์ผลิใบใหม่ มองดูเหมือนกับดอกไม้งีงเรียกว่าต้นศรีดอก ได้ปักเขตผิงแดน และได้้นำเอาต้นกล้าดอกจำปาลาว และกล้าตาลมาปลูกหมายไว้เป็นสำนักสงฆ์ และก่อสร้างวัดขึ้น เรียกว่าวัดศรีดอก เมื่อชาวบ้านต่างๆ เช่น เมืองต้า เมืองลอง และในเวียง พอรู้ว่าครูบาออกรุกขมูล ที่ป่าห้วยแม่มานก็พากันไปกราบนมัสการ และช่วยกันแผ้วถางป่าบนผิงน้ำแม่มานเพื่อสร้างวัดดังกล่าว พอสร้างวัดแล้วครูบาคิดจะสร้างเจดีย์บรรจุองค์พระสารีริกธาตุที่ยังมีอยู่ไว้เป็นที่สักการบูชาที่วัดศรีดอก แต่กลับใจไม่สร้าง เพราะครูบาพิจารณาแม่น้ำว่ามีชื่อไม่เป็นสิริมงคล และต้นกำเนิดน้ำมีลักษณะเหมือนนงคชาติผู้หญิง และน้ำในห้วยนี้ ถ้ามองมาในเดือนยี่ จะมีสีแดงเหมือนประจำเดือนผู้หญิง จึงไม่สร้างเจดีย์ที่วัดศรีดอก ต่อมาได้ไปรุกขมูลที่วัดร้างแห่งหนึ่งทางทิศตะวันตกเฉียงใต้วัดสูงเม่น จึงไปเข้ารุกขมูล และพิจารณาสถานที่ที่จะบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ก็ได้ไปนั่งอยู่ พอชาวบ้านผู้มีศรัทธาทราบข่าวก็ออกไปทำบุญ ตักบาตร ครูบาเลยถือโอกาสแผ้วถางบริเวณนั้นเพื่อสร้างวัดขึ้น และได้ให้ ศรัทธาไปหากกล้าดอก

^๓ เรื่องเดียวกัน.

จำปาลาว (ดอกกลิ่นหอมหรือสีลาวตี) และกล้าต้นตาลมาปลูกโดยหมายกำหนดว่าจะสร้างวัดให้เป็นวัดสามเฝ้า เพื่อให้เป็นนิมิตหมายถึงความมั่นคงของพระพุทธศาสนา^๕

ประวัติวัดพระธาตุดอนแก้ว ตำบลน้ำคำ อำเภอสูงเม่น จังหวัดแพร่

ในอดีต เมื่อจุลศักราชได้ ๑๑๙๖ ปีสง่า (ปีมะเมีย) พุทธศักราช ๒๓๗๗ มีพระมหาเถรเจ้าองค์หนึ่งมีนามชื่อ กัญจนะภิกขุ อันสถิตอยู่ในอาราม วัดป่าสูงเม่น หนองใต้เมืองแพร่ ท่านได้บำเพ็ญเมตตาภาวนา รักษาสิกขา วินัย ตามพุทธบัญญัติปราศจากเสียยังโลกะ โทสะ โมหะ มานะทิฏฐิ วิจิกิจฉา อุจฺจจะ เว้นเสียยังโลกธรรม ๘ ประการ หมั่นเตี้ยง ถือเอาเอกาฉ้นข้าววันมื่อ กระทำวัตรปฏิบัติถูกต้องตามธรรมนองคลองธรรมแห่งอริยะสัปปุริสเจ้าอันได้ปะเป้งมา ในกาละเมื่อก่อนเพื่อยึดห่วงเหนี่ยวเอาธรรมวิเศษ คือโสดา สะกิทาคา อรหันตา สิ่งเดียว นิสิติเลียงยังฐะเปตั่ว ทูริกา ท่านก็เว้นเสียยัง เครื่อง ไสยะสะนะ บ่อนั่งบ่อนอนอันยัดด้วยนุ่นจั่ว และสำลี ท่านก็บอกลงม่ง ท่านก็ละเสียยังคิลานะปัจจยตั้งหลาย คือบ่อฉ้นอาหารที่เป็นเนื้อสัตว์ตัวที่มีวิญญาณ และหาวิญญาณบ่อได้ ก็บ่อฉ้นสักสิ่งสักอย่าง ฉ้นแต่มังสาวิริติ อาหารของท่านมีแต่ผักถั่วงาเท่านั้นแต่พอเลี้ยงชีพอินทรีย์ไปวันหนึ่งเท่านั้นบ่อหื้อเป็นอันตราย เพื่อบ่อได้บำเพ็ญ ตานะ สีละ ปาระมีไปไดยืนยาว บางทีก็บ่อฉ้นข้าว ฉ้นแต่มูละห้วมัน ลูกไม้เป็นใจปลุชช และมหาชนเจ้า ตัวพญาตั้งหลาย ก็นับถึด้วยบุญญาานุภาพแห่งมหาเถรเจ้าต้นนั้น หวังผละผลบุญอันบริสุทธิ์ก็ปากันนำเอาวัตรปัจจยคิลานะปัจจยไปหื้อตานอุปฏฐาก แกมมหาเถรเจ้าต้นนั้นอันมาก บ่อได้ขาดสักวันเวลา เป็นต้นว่า ม่านเงี้ยว แขน มอญ ทุกชาติทุกภาษา ซึ่งบ่อเคยนับถึศาสนา อยู่ในอำนาจมิจฉาทิฏฐิก็ดี ก็มีความนับถึ ยังบุญญาานุภาพแห่งมหาเถรเจ้าต้นนั้น นำเอาวัตรปัจจยไปหื้อตานบ่อได้ขาดสักวันสักเวลา มหาเถรเจ้าก็บ่อมีความยินดีที่ไดยับไดยะยวัตรตานตั้งหลายฝูงนั้น ซึ่งปลุชชตั้งหลายนำเอาหื้อตานจนล้นเหลือ คณานับเป้นดั่งอุปะจิกาแม่ปลวกตั้งหลาย ชนเอาดินมากองไว้ในเวณะศาลาบาตรนั้นแล ศาลาเตวไต้ด้วยสัพพะวัตรตั้งหลายฝูงนั้น พระมหาเถรเจ้าต้นก็บ่อได้ห้วงแหนเก็บเอาไไว้เป้นเสปียงอาหารและอนาประโยชน์ส่วนตัวสักสิ่งอัน เป็นต้นว่า หิริญญะรัชชะตะลักมาสะตะเงินท่านก็บ่อได้เก็บไไว้ ท่านก็เอาสร้างกุฏิ วิหาร การโบสถ์ และหื้อตานแก่คฤหัสถ์นักบวช สมณะพราหมณ์คณาจารย์ ยาจกวนิพก คนขอทาน คนอนาถา ตามแต่ผู้ทีประสงค์สิ่งใดเป้นดั่งนายอนาถะปินทิกะมหาเศรษฐีหื้อตานแก่คนอนาถาท้วนนั้นและ

ยังมีอยู่วันหนึ่ง พระมหาเถรเจ้าต้นก็มาเห็นว่า พระอริยะสัปปุริสเจ้าต้นนั้นแต่ก่อนได้บำเพ็ญ เมตตา ปารมี เป็นต้นว่า เมตตา ภาวนา รักษาพรหมวิหารตั้ง ๔ อินทรีย์ตั้ง ๖ บ่อห่อนอยู่ในคามาวาสที่ไกลเคียง ปลุชชนคฤหัสถ์ญิงจายตั้งหลายยอมเป้นตื่รบกว้นหื้อขาดความเพียร เป้นบั้งเป้นตอนไปเราควรไปแสวงหาสถานที่อันสมควร เป้นอรัญญาวาส เป้นที่ห่างไกลจากคามาวารบ้านเรือน แห่งปลุชชนทั้งหลาย

พระมหาเถรเจ้าต้นนั้นก็พาเอาลูกศิษย์โยม ๒ คน ชื่อว่าอินตะวงศ์ และญาณะวีระ ก็เดินเดี่ยวต้ออันสมควรเป้นอรัญญาวาส ไปหันป่าน้ำจำคำอันเต็มไต้ด้วยป่าไม้ดีหมี่และต้นกาสะลองเป้นอันมากนัก อยู่ติสะหนวันตกแจ้งไต้สูงเม่นแห่งนั้น สมควรเป้นอรัญญาวาส เมื่อตาวันต่ำค่าลับดอยแล้ว มหาเถรเจ้า ก็แต่งดาวยัง ชนข้างตอก ดอกไม้ รูป เทียน เข้าไปสุที่จัดสร้างขึ้น เป้นอารามต้นนั้นและกระทำการสักการะบูชา เสียหาย ยังบุญญาานุภาพแห่งท่านตะกระทำป่าเป้ง เมตตาภาวนาและหื้อ

^๕ กลุ่มงานข้อมูลสารสนเทศและการสื่อสาร สำนักงานจังหวัดแพร่, พระเจ้านั่งดิน วัดศรีตอก, (ออนไลน์), แหล่งที่มา: http://www.phrae.go.th/tem/tip/nature_phrae/hagi10.html. (๑๔ ม.ค. ๒๕๕๙).

ตาน ฮอมหยับมามากน้องเท่าใด ขอเป็งยังสี่ลาธิคุณ ปัญญาธิคุณแห่งพระดิชะไรรัตนะพระแก้วเจ้า สามประการซึ่งเป็นอิสรภาพ ในสากลโลกตั้งมวล ซึ่งเป็นดีไว้แก่คนและเตวดา อินตาพรหมตั้งหลาย บัดนี้ข้าพเจ้าของเสียดหาย ตั้งคำสัจจะอธิฐานต่ออินตา พรหมยมราชต่างจุตโลกบาลทั้ง ๔ อากาสเตวดา รุกขเตวดาตั้งหลาย อันฮักษาอยู่อยุธยาแห่งนี้ ว่าบัดนี้อาตมาจักมาปฏิสังขรณ์ ก่อสร้างอาวาส ในตื้นนี้เพื่อประสงค์ที่จะปันะยังพระพุทูปิมปาลารูปเจ้า และพระธาตุเจ้าและเป็นตีพระสงฆ์สามเณร เล่าเรียนและอ่านเขียนเจริญเมตตาทาวนา เพื่อเป็นตีคำจุโลกะพระพุทูปศาสนาตลาบห้าพันพระวะสาแม้จักสมตั้งคำประกาศะเจตนาแห่งอัทมาแล้วขอปรากฏหันนิมิตอันเป็นมั่งคละในกลางคิ่นหื้อเป็นประจักษ์แต่เตอะ

เสียงก่าอธิฐานดั่งนั้นแล้ว กันถึงเวลากลางคิ่นจักใกล้รุ่ง ท่านกึ่งม่งหันนิมิตฝันว่าดวงไฟดวงใหญ่มีรัศมีอันรุ่งเรืองใสงามยิ่งนัก สว่างไสวพุ่งขึ้นจากพื้นดินสู่อากาศ ท่านก็สดุ้งตื่นแล้วท่านก็มีปิติโสมนัสยินดีมากนัก ด้วยคิดว่าจักสมตั้งก่าปนิธานผาณาแห่งตน ด้วยได้หันนิมิตอันดี ในวันรุ่งขึ้นมหาเถรเจ้าก็เดินดูบริเวณนั้น หันพื้นที่เหมาะสม มหาเถรเจ้าจึงได้มอบหื้อครูบาอินตะวงค์ บอกบุญศรัทธาทายก ทายิกาทั้งหลาย ไปปฏิบัติกวาเพี้ยว บุกเบิก ถางยังดินอันนั้นหื้อเรียบเปียงเรียงงาม ตีสูงหื้อขุดออก ต่ำหื้อถม ในเวลานั้นความทราบถึงเจ้าผู้ครองนครเมืองแพร่โกศยัตน์มีชื่อว่า เจ้าหลวงอินตะวิชัย(เจ้าหลวงลี้มทอง) ได้เดินทางมาถึง สถานที่แห่งนั้นและทราบความประสงค์ของมหาเถรเจ้าจึงได้เป็นประธานอุปถัมภ์ ดำเนินการก่อสร้าง กุฏิ วิหาร ศาลาบาตร และก่อกำแพงแก้วรายรอบบรรจุรอบทั้ง ๔ ด้าน ท่านก็หื้อศรัทธาช่วยกันตนเองดินและอิฐมาก่อตั้งองค์พระธาตุเจ้าอันว่าอิฐและทรายที่เอามาก่อพระธาตุเจ้าก็เป็นของอันหนัก หนทางจากแม่น้ำยมุนั้นก็เป็นทีลุ่มๆ ดอนๆ บ่ราบบ่เปียงทางเดินก็บ่สะดวก แลบได้อาศรัยกำลังของล้อเกวียนโค กระบือแต่สักอย่าง อุตสาหะกระทำเพียรด้วยกำลังกายแห่งตนและสีกโยมศรัทธาอุปถัมภ์ตั้งหลายก็สำเร็จไปด้วยวิริยะปารมย์อันนั้นก็เพราะอาศัยเชิงความเพียรนั้นแล

ท่านมหาเถรได้ก่อก่อพระธาตุเจ้าองค์ใหญ่กว้าง ๕ วา สูง ๙ วาไว้ตำกลางพระธาตุองค์ไว้ ๔ ด้านมียอด ๕ ดวงทำซุ้มประตูโขงไว้ทั้ง ๔ ทิศสร้างพระพุทูปเจ้าไว้สวยงามยิ่งนัก ทำเหมือนกันหมดทำเสาครอบมณฑลจุโขงจุัด้าน สร้างเทพบุตร พรังพร้อมก่าแพงล้อมรอบ ๒ ชั้น แล้วปลูกเก้าศรี ไว้มากนักทั้ง ๔ ด้านอาราม ท่านพระมหาเถรเจ้าก็เบิกอารามตื้นนั้นว่า วัดสลิจมจันดอนแก้ว เหตุที่ วาศรีมากนักเมื่ออันแล วันที่พระมหาเถรเจ้าได้เริ่มลงมือสร้างพระธาตุคือ เดือน ๕ เป็งปีสง่าจุลศักราชได้ ๑๑๙๖ ตัวปะจุหัวใจพระธาตุ ๙ ดวงไว้ในพระอบทองคำต่างบนเรือคำและมีพระพุทูปทองคำ ๓ องค์ มีราชหงษ์คำ ๓ ตัว ประดับประดาด้วยผลิกะแก้วต่างๆ ของมีค่าควนเมือง อันยัวยียดสวยงามมากนัก เพื่อถวายเป็นพุทูปเจ้าไว้เป็นตีกราบไหว้แก่คนและเตวดาเจ้าตั้งหลายตราบห้าพันพระวัสสะก็มีแล

ได้ยกยอดฉัตรเมื่อ ๖ เป็ง ปีฉิ่งเม็ต จุลศักราชได้ ๑๑๙๗ ตัว และเข้าเบิกอมรมสมโภชน์มีตริยนนทริองกะโลงโสงเสพ เถลิณฉลอง พระธาตุเจ้าสร้งจันดอนแก้วถ้ว ๖ วัน ๗ คีน เป็นหน้าอภิรมย์จมนปีติยินดี แกมหาราชตัวปายในปายนอก ทุกชาติ ทุกภาษา ซึ่งอยู่ในมณฑลพายัพทั่วอาณาเขตทุกหนตั้งมวลรู้ว่าพระมหาเถรเจ้ามาสร้างอาราม สหรัจมนจันดอนแก้วแห่งนั้นแก้ปากกันย้าวเยือกนิยมนบุญแห่งท่านก็มีใจเลื่อมใสศรัทธาอ่อนน้อม ปากันหื้อตานหิริญจุตูปัจจยตั้งหลายหลังไหลเข้ามาปากันเข้ามาหื้อตานแก้มาหเถรเจ้าวันหนึ่งบ่ต่ำกว่า ๒ - ๓ ร้อยคนบ่ขาดสักวันเวลาต่างคยก็ต่าง

มาโมทนา อุปการะมหาเถรเจ้าท่านที่ได้มาทูลสร้างพระธาตุเจ้าองค์นั้น บางพระองค์รับเป็นปะฐะมูล ศรัทธา ต่อนั้นมาปุณฺณ มหาชนตั้งหลายตั้งในเวียงตั้งในเวียงประจันตะประเทศเขตินคมก็หลั่งไหลกัน มาทั่วทิศานุทิศ ทวีมากขึ้นทุกวัน ขึ้นแต่ ม่าน เม็ง เชก จิน มอญ ไทยคนนอกพุทธศาสนาก็มี คนโย ยาสามาลย์ เสพสุรายาเมา บ่อรู้จำจักศีล ฟังธรรมกัณฺธาน วัดบ่อเข้าพระเจ้าบ่อไหว้วกเตื่อ ก็มีใจหลั่ง น้อมปากกันหือต่าน ด้วยบุญญาฤาภาพบารมีต่าน สีลบารมี ขันติบารมี วิริยะบารมี อุเบกขาบารมี แห่ง ท่านกว้างขวางยิ่งนักอริยญาณวาลสะหรีจมนจันตอนแก้วแห่งนั้นพะสมจุมฺนุมน ก็มีในกาลนั้นแล ในปี ต่อมา (พ.ศ.๒๓๗๙) มหาเถรเจ้าก็ได้สร้างวิหารขึ้นกว้าง ๔ วา ยาว ๖ วา ๑ คอกและได้ขุดน้ำบ่อ ๑ บ่อ แล้วมหาเถรก็ได้สัจจะอธิฐานบ่อน้ำแห่งนั้น เมื่อขุดไปแล้วก็นำอัสจรรย์ สายน้ำก็พุ่งขึ้นมาเย่หยุด เย่หย่อน บ่แห่งสักคาบ เสร็จเมื่อวันดังคานเดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ต่อมาพระมหาเถรเจ้า ก็เดินทางไป บูรณะพระเจ้านั่งดินวัดศรีดอก จึงมอบอารามหือลูกศิษย์แห่งต่าน จื่อว่าครูบาอินตะวงค์ รักษาอาราม สืบแทนต่อไปเมื่อครูบาอินตะวงค์มรณภาพ ลงลูกศิษย์ก็ได้ออกไ้ทางตันใดสะหรีต่อมาวัดสะหรีจมนจันตอนแก้ว ก็มีเจ้าอาวาสปกครองอีก ๖ องค์ ๑. ครูบาตึกชะ ๒.ครูบาชมพุดันะ ๓. ครูบาอินชัย ๔. ครูบากำใจ ๕.ครูบาชัยเสน ๖.ครูบาคำคันธิโย ต่อมาก็กลายเป็นวัดร้างถึง พ.ศ.๒๔๓๒ ตรงกับขึ้น ๑๐ ค่ำเดือนยี่เหนือวันพลหส์บตีมหาปฐวีแผ่นดินหลวง ก็ห้วนไหวเป็นกันใหญ่ ทำหือหะรงม้งบนคอ พระธาตุเจ้าที่นั่นทำไว้พังลง จนเหลือแต่ซากปรักหักพังที่เราทั้งหลายเห็นตราบทุกวันนี้ อดีตวัดตอน แก้วแห่งนี้เคยรุ่งเรืองมาก เจ้าหลวงทุกองค์ก็มานมัสการอยู่บ่อชาตนับเป็นวัดเก่าแก่ บ่อแพ้วต้ออื่น บัดนี้ถึงเวลาที่ศรัทธาสาธุ นักศีล นักบุญตั้งหลาย เห็นสมควรที่จักฟื้นฟูวัดต่านานสำคัญแห่งนี้ หือก่าน กังรุ่งเรืองสืบต่อไปในการนี้จึงจำเป็นอย่างยิ่ง ขอความร่วมมือจากทุกท่านได้ช่วยกันได้บูรณะซ่อมแซม ให้เหมือนเดิม เพื่อจรรโลงไว้ซึ่ง ศาสนวัตถุโบราณ อันเก่าแก่ต่อไปถ้าเราไม่ช่วยกันบูรณะ และสิ่ง เสริมเผยแพร่สนับสนุนสิ่งที่บรรพบุรุษทำมาอย่างดีงามใครเล่า จะรู้ว่าอำเภอสูงเม่นของเรามีของดี อัน เป็นมรดกอันล้ำค่าจึงขอฝากเรื่องนี้แก่ท่าน พ่อแม่พี่น้อง คณะศรัทธา ตลอดจนถึง พระเจ้าพระสงฆ์ ทุกท่านในจังหวัดแพร่ ได้พิจารณาโดยทั่วกัน^๕

๒.๒ ผลงานของครูบาญาณอริยญาลี มหาเถร (ครูบามหาเถร) ใน ๖ ด้าน

๒.๒.๑ ผลงานด้านการปกครอง

ในปีจุลศักราชได้ ๑๒๒๑ ตัว ในสมัยพระเจ้ากาวิโลรส ครูบาญาณอริยญาลี เป็นผู้ ที่ชาวเชียงใหม่และลำพูน เคารพนับถือมาก ท่านมีคุณวุฒิ และวิวุฒิเจริญที่สุด พระมหाराชครูได้ สนับสนุนให้ได้เป็นเจ้าอาวาสวัดพระสิงห์ต่อมาได้มีพระปรมาภิไธยจากเจ้าหลวงเชียงใหม่ ว่า “ครูบาญาณอริยญาลี มหาเถร”

ปีพุทธศักราช ๒๓๖๕-๒๔๐๙ (ประมาณ) ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดสูงเม่น

ปีจุลศักราชได้ ๑๑๙๖ ปีสง่า พุทธศักราช ๒๓๗๗ ได้สร้างวัดพระธาตุตอนแก้ว และดำรง ตำแหน่งเจ้าอาวาสต่อมา พุทธศักราช ๒๓๗๙ ท่านได้มอบวัดพระธาตุตอนแก้วให้ลูกศิษย์รูปหนึ่ง ชื่อครูบาอินตะวงค์ เป็นเจ้าอาวาสรูปต่อไป

^๕พระอธิการคง ปัญญาธิโป, หนังสือสวดมนต์ วัดพระธาตุตอนแก้ว ต.น้ำคำ อ.สูงเม่น จ.แพร่ ,๒๕๕๔, (อัคราณา).

๒.๒.๒ ผลงานด้านการศาสนศึกษา

หลังจากที่สามเณรปอยได้ศึกษาพระธรรมวินัยจนถึงวัยอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ครุบาอุมาวัดศรีชุม จึงได้อุปสมบทให้ในปีพุทธศักราช ๒๓๕๒ โดยได้ฉายาว่า “กัญจนภิกขุ” ท่านได้ศึกษาอยู่ที่วัดศรีชุมได้เป็นอาจารย์สอนนักเรียนและบาลีอยู่ได้ระยะหนึ่ง ท่านก็ได้เดินทางกลับมาอยู่ที่วัดสูงเม่นเพื่อดูแลมารดาของท่าน แล้วได้เริ่มเขียนคัมภีร์ธรรมและสั่งสอนศิษย์จนสร้างผลงานที่มากมาย จนทำให้วัดสูงเม่นนี้กลายเป็นแหล่งเรียนรู้ของทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ ต่อมามารดาท่านถึงแก่กรรมลง จึงได้เดินทางกลับมาช่วยงานสอนและปฏิบัติอุปัชฌาย์อาจารย์ที่วัดศรีชุม โดยการกลับมาที่วัดศรีชุมครั้งนี้ท่านมุ่งศึกษาแต่วิปัสสนาธุระอย่างเดียวจนมีความรู้ที่จะอบรมลูกศิษย์ได้ ด้วยมีความประสงค์ที่จะศึกษาเล่าเรียนให้ยิ่งขึ้นไป ท่านกัญจนะ จึงลาพระอุปัชฌาย์ไปศึกษาต่อที่จังหวัดเชียงใหม่ ท่านได้ศึกษาด้านวิปัสสนาธุระกับพระมหาราชครูวัดสวนดอก ต่อมาท่านก็เป็นผู้มีผลงานด้านการเรียนและการสอนและสัมมาปฏิบัติที่ดี จึงเป็นที่เคารพนับถือของพระมหาราชครู พระมหาราชครู ได้สนับสนุนให้เป็นเจ้าอาวาสวัดพระสิงห์แทนพระครูเมืองที่ว่างอยู่

๒.๒.๓ ผลงานด้านการเผยแผ่

ครูบามหาเถร เป็นผู้มีสติปัญญาอันเฉียบแหลม ได้ศึกษาพระธรรมจนแตกฉานถึงขั้นญาณสมาบัติขั้นสูงและมีความรอบรู้เรื่องราวต่างๆมากมาย ท่านได้จาริกไปยังเมืองต่างๆ เป็นนักบุญแห่งล้านนาองค์หนึ่ง ในระหว่างที่เดินทางไปยังวัดต่างๆ ทั้งในจังหวัดแพร่และจังหวัดอื่นๆ ในภาคเหนือ ท่านได้ชักชวนพระสงฆ์และฆราวาสผู้มีความรู้ให้มาจาร (จาริก) ความรู้แขนงต่างๆลงในใบลาน และทำการสังคายนา (รวบรวม) เพื่อเก็บรักษาให้อนุชนรุ่นหลังได้ศึกษา นอกจากนั้นทุกแห่งที่ครูบามหาเถรได้เดินทางไป ท่านยังได้ทำการสังคายนารวบรวมพระไตรปิฎก คัมภีร์ธรรม และได้จารลงในใบลานอย่างมากมาย โดยครูบามหาเถรจะนำคัมภีร์ใบลานส่วนหนึ่งมาเก็บไว้ที่วัดสูงเม่น ซึ่งมีการเก็บรักษามาจนถึงปัจจุบันนั้น สิริรวมพระคัมภีร์ที่เก็บไว้ในหอไตรวัดสูงเม่นนั้น มี ๒,๕๖๗ มัต นับเป็นผูกได้ ๘,๘๔๕ ผูก เป็นใบลานได้ ๘๕,๐๐๐ ใบ ล้วนแล้วแต่เป็น(ภาษา)บาลี โดยเป็นวินัยและอังคุตตรนิกาย ๔๘๖ ผูก เป็นมัตมี ๘๙ มัต จัดเป็นใบลานได้ ๑๔,๘๐๐ ใบลาน ส่วนที่เป็นบาลีอรรถกถามี ๒๕๖๗ มัต มีมูลกัจจายนะ บาลีศัพท์สูตร บาลีสังขยา บาลีสนธิ บาลีสมาส ขยาด กิตติสนธิ และธัมมะปาตีะ โดยกำหนดและแบ่งหมวดหมู่ไว้ ดังนี้

๑) หมวดพระวินัย	๔๖ มัต
๒) หมวดพระสุตตันตะ	๒๑๖ มัต
๓) หมวดพระอภิธรรม	๓๙ มัต
๔) หมวดคัมภีร์ภาษาบาลี	๒๕๙ มัต
๕) หมวดบทสวดมนต์	๒ มัต
๖) หมวดอานิสงค์ต่างๆ	๔ มัต
๗) หมวดชาดก	๑๖๙ มัต
๘) หมวดโอวาทคำสอน	๘ มัต
๙) หมวดประเพณีพิธีกรรม	๓๘ มัต
๑๐) หมวดธรรมทั่วไป	๒๔๘ มัต

๑๑) หมวดนิยายธรรม	๒๒	มัด
๑๒) หมวดนิทานพื้นบ้าน	๑	มัด
๑๓) หมวดตำนานพุทธศาสนา	๑๙	มัด
๑๔) หมวดกฎหมาย/ตำนานราชวงศ์	๔	มัด
๑๕) ตำราอักษรศาสตร์	๑๗	มัด
๑๖) หมวดกวีนิพนธ์ร้อยกรอง	๒	มัด
๑๗) หมวดตำรายาสมุนไพร	๒	มัด
๑๘) หมวดอื่นๆ เช่น โหราศาสตร์	๒๙	มัด
รวมทั้งหมด	๑,๑๙๓	มัด

(มัดหนึ่งอาจมีมากกว่า ๑๐ ผูก และหลายเรื่อง แต่โดยส่วนใหญ่จะมัดเป็นเรื่องๆมากกว่า)

และจากการศึกษาของสถาบันวิจัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ก็พบว่า คัมภีร์ที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดในวัดสูงเม่น เท่าที่ตรวจสอบได้ คือ “คัมภีร์อรรถกถาอุปริปณาส” จาร(จารึก) ขึ้นในพุทธศักราช ๙๑๒ หรือ ในปีพุทธศักราช ๒๐๙๓ หรือเมื่อประมาณ ๔๕๖ ปีที่ผ่านมา

อย่างไรก็ตาม ปัจจุบันวัดสูงเม่นยังมีเหลือคัมภีร์ธรรมเพียงส่วนหนึ่งเท่านั้น นัยว่าครูบาพุทธวงศาจารย์ และครูบามหาญาณ นำไปเก็บรักษาไว้ที่วัดเหมืองหม้อและวัดพระบาทมิ่งเมืองวรวิหาร เพราะมีช่วงหนึ่งที่วัดสูงเม่นนั้นว่างเว้นจากพระสงฆ์และผู้ที่รักษาสืบต่อ

๒.๒.๔ ผลงานด้านสาธารณูปการ

ครูบามหาเถร นอกจากท่านจะเป็นพระมหาเถระนักปราชญ์ที่สนใจทางด้านหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาและสร้างวรรณกรรมพุทธศาสนาอย่างมากมายแล้ว ท่านยังเป็นนักพัฒนา ก่อสร้างถาวรวัตถุทางพระพุทธศาสนาไว้อีกด้วย โดยมีผลงานที่สำคัญ ดังนี้

๑) ในระหว่างปี พุทธศักราช ๒๓๖๕-๒๔๐๘ สมัยที่ท่านดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดสูงเม่น ท่านได้ปฏิสังขรณ์วัดและสร้างถาวรวัตถุไว้ที่วัดมากมาย โดยเฉพาะอุโบสถที่มีความงดงามสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

๒) ในปี พุทธศักราช ๒๓๗๐-๒๓๗๗ ครูบากัญจนอรัญญวาสี ได้ชักชวนพระมหाराชครูวัดสวนดอกร่วมกันสังคายนาพระไตรปิฎก ร่วมกันบูรณะหอไตรวัดพระสิงห์ที่สร้างขึ้นสมัยพระเจ้าติโลกราช และต่อมาได้มีการบูรณปฏิสังขรณ์อีกครั้งในสมัยพระเจ้าวิโรธ ในปี พุทธศักราช ๒๔๑๒

๓) ปีพุทธศักราช ๒๓๘๓ ได้ก่อสร้างเจดีย์วัดมหาโพธิ์ เพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุที่นำมาจากประเทศพม่า ร่วมกับเจ้าหลวงอินทวิชัยราชา เจ้าหลวงเมืองแพร่

๔) ได้สร้างหอไตรวัดสูงเม่น เป็นที่เก็บรวบรวมคัมภีร์ธรรมและวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาร่วมกับเจ้าหลวงอินทวิชัยราชาและชาวสูงเม่น

๕) สร้างวัดศรีดอก อำเภอสูงเม่น เพื่อสืบทอดพระพุทธศาสนาให้ชาว สูงเม่นอีกวัดหนึ่ง ซึ่งวัดศรีดอกยังคงเป็นวัดมาตราบจนปัจจุบันนี้

๖) ปีพุทธศักราช ๒๔๐๓ จุลศักราช ๑๒๒๒ หล่อระฆังกังสดาลใหญ่ที่วัดพระสิงห์และได้นำไปไว้ที่วัดหริภุญชัย จังหวัดลำพูน (ระฆังลักษณะเป็นทองสัมฤทธิ์ ทรงกลมวงเดือนเส้นผ่าศูนย์กลาง

๒๒๘ เซนติเมตร หน้า ๗ เซนติเมตร จารึกเป็นภาษาไทยยวน ตัวอักษรฝักขามใหญ่ ตัวเลขเป็นเลขโหรา)

๗) ได้สร้างพระพุทธรูปโดยเฉพาะแกะสลักพระพุทธรูปไม้ปางต่างๆ ไว้ที่วัดสูงเม่น

๘) สร้างวัดพระธาตุดอนแก้ว อำเภอสองเม่น ที่วัดนี้ได้สร้างฐานเป็นดอนเจดีย์ไว้สันนิษฐานว่าจะบรรจุพระบรมสารีริกธาตุไว้บ้างแล้ว ปัจจุบันชาวบ้านดอนแก้วได้สร้างเจดีย์ขึ้นไว้ในที่เดิม และทุกปีจะมีพิธีสมโภช

๙) ท่านได้มีการเก็บรักษาสິงของเครื่องใช้ต่างๆ เช่น เครื่องอัฐบริขาร จานชาม เครื่องสังคโลก เป็นต้น ซึ่งปัจจุบันสามารถศึกษาสิ่งของต่างๆ เช่น บาตร สารีบอาหาร จาน ชามสังคโลกที่ใช้ในสมัยนั้นได้ที่วัดสูงเม่น

๒.๒.๕ ผลงานด้านศึกษาสงเคราะห์

ผลงานด้านการศึกษาสงเคราะห์นั้น การที่ท่านได้ทำการจาร (จารึก) คัมภีร์ธรรมถือว่าเป็นการศึกษาสงเคราะห์ เพราะครูปามหาเถระมีบทบาทและเป็นผู้ที่มีความสำคัญต่อการเรียนทางพระพุทธศาสนาของหลวงพระบางและล้านนา (ลาว-ไทย) ซึ่งถือเป็นการวางรากฐานให้เกิดมีการรักษาคัมภีร์ธรรมของพระภิกษุและญาติโยมเอาไว้ในประเพณีตากธรรม รวมถึงการที่ท่านได้จาร (จารึก) คัมภีร์ต่างๆ ไว้มากมายนี้ ซึ่งมีประโยชน์ต่อภิกษุสามเณรตลอดถึงพุทธศาสนิกชน อุบาสก อุบาสิกา เยาวชนรุ่นหลัง ได้ใช้คัมภีร์ธรรมเหล่านั้นเพื่อเป็นแหล่งศึกษาค้นคว้าหลักธรรมตลอดถึงวัฒนธรรมและประเพณีต่าง ๆ นับได้ว่าเป็นคุณูปการอย่างยิ่งใหญ่ต่อพระพุทธศาสนา และสังคมโดยทั่วไป

๒.๒.๖ ผลงานด้านสาธารณสงเคราะห์

ในส่วนผลงานด้านสาธารณสงเคราะห์ของท่านนั้น การที่ท่านได้ไปเป็นประธานหรือเป็นองค์อุปถัมภ์ในการสร้างวัดต่างๆ ก็ถือได้ว่าเป็นงานด้านสาธารณสงเคราะห์ เพราะวัดหรือสถานที่ทั้งหลายเหล่านี้ยังเป็นสถานที่อำนวยความสะดวกในการให้ความอนุเคราะห์ในด้านต่าง ๆ เช่นเป็นสถานที่ศึกษาพระธรรมวินัย รวมถึงใช้เป็นสถานที่อบรมทั้งด้านคุณธรรมจริยธรรม ให้แก่ศรัทธาประชาชนโดยไม่มีขอบเขตจำกัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งท่านได้ดำเนินการหาปัจจัยช่วยในการสร้าง ทั้งวัดสูงเม่น วัดมหาโพธิ์ วัดศรีดอก หรือวัดพระธาตุดอนแก้วเอง วัดที่ท่านสร้างนั้นเมื่อสร้างเสร็จแล้วก็มอบให้ภิกษุรูปที่มีความรู้ ความสามารถเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสศรัทธาของชุมชนเป็นผู้ปกครองดูแลต่อไป จึงถือได้ว่าท่านได้บำเพ็ญสาธารณประโยชน์ เพื่อสร้างความรุ่งเรืองและความตั้งมั่นไว้กับพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง

๒.๓ สรุป

จากการศึกษาประวัติและผลงานของครูบากัญจนอรัญญวาสี มหาเถระ พบว่า ครูบากัญจนอรัญญวาสีมหาเถระ หรือ ครูปามหาเถระ แห่งวัดสูงเม่น ต.สูงเม่น อ.สูงเม่น จ.แพร่ เป็นพระนักปฏิบัติชื่อดังในอดีต ตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ ครูปามหาเถระ เดิมชื่อ ปอย เป็นบุตรของ นายสุปินนะ และนางจันทร์ทิพย์ ราษฎรในหมู่ที่ ๒ ต.สูงเม่น อ.สูงเม่น จ.แพร่ เกิดปีระกา พ.ศ. ๒๓๓๒ ตรงกับรัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ ครุบาทมหาเถรบรรพชาเป็นสามเณรตั้งแต่อายุยังน้อย และอุปสมบทเป็นพระภิกษุ เมื่อปี พุทธศักราช ๒๓๕๒ ที่วัดศรีชุม เมืองแพร่ ได้ฉายาว่า “กัญจนภิกขุ”

ท่านได้ทำการศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยและภาษาบาลีจนแตกฉานรวมทั้งภาษาล้านนาได้ช่วยเป็นครูสอนพระภิกษุในวัดศรีชุมต่อมาระยะหนึ่ง ก่อนย้ายมาจำพรรษาอยู่วัดสูงเม่น ครุบาทมหาเถรให้ความสนใจทางด้านวิปัสสนากัมมัฏฐาน มุ่งศึกษาจนแตกฉาน สามารถเป็นครูสอนได้อย่างเชี่ยวชาญ ภายหลังได้ศึกษาต่อที่วัดสวนดอก จังหวัดเชียงใหม่ เข้ารับการศึกษาด้านวิปัสสนากัมมัฏฐานกับพระมหาราชครูแห่งวัดสวนดอก เนื่องด้วยพระมหาราชครูมีเชื้อสายเจ้านายฝ่ายเหนือมีอำนาจทางคณะสงฆ์เป็นอย่างมาก แต่ท่านได้มีความเลื่อมใสครุบาทมหาเถรที่มีความเชี่ยวชาญด้านอักษรบาลีและพระธรรมวินัย จึงได้แลกเปลี่ยนความรู้ซึ่งกันและกัน

พ.ศ. ๒๔๐๒ ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสวัดพระสิงห์ ได้รับสมณศักดิ์ฉายาจากเจ้าหลวงเชียงใหม่ว่า ครุบาทกัญจนอรัญญวาสีมหาเถร ครุบาทมหาเถรเดินทางต่อไปศึกษาเล่าเรียนต่อในประเทศพม่า จนสำเร็จฉานสมาบัติขั้นสูง ได้อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุและพระอรหันตธาตุนำมาทูลเกล้าต่อเจ้าหลวงอินทวิชยราชา เจ้าเมืองแพร่ ต่อมา เจ้าหลวงเมืองแพร่ได้นำเข้าถวายแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระองค์ท่านทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา จึงให้เจ้าหลวงอินทวิชยราชานำกลับมาแล้วสร้างเจดีย์วัดมหาโพธิ์ ต.ป่าเมต อ.เมือง จ.แพร่ เพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุและพระอรหันตธาตุ หลังจากนั้นไม่นานครุบาทกัญจนอรัญญวาสีมหาเถร ท่านยังได้สร้างวัด ศรีดอก ต.หัวฝาย อ.สูงเม่น จ.แพร่ และต่อด้วยวัดพระธาตุดอนแก้ว ต.น้ำชำ อ.สูงเม่น จ.แพร่

ครุบาทมหาเถรเป็นที่เคารพนับถือ ของผู้คนทั่วไป โดยเฉพาะเจ้าหลวงเมืองแพร่ มีความเคารพเลื่อมใสครุบาทมากที่สุด เมื่อขอขบิณฑบาตอะไรก็มักจะให้เสมอไม่ขัด หรือบางท่านอาจได้กล่าวบวรณ์ต่อกันไว้ ก็อาจเป็นไปได้เพราะพร้อมที่จะให้การอุปฐากรักษาในครุบาทตามหน้าที่ของพุทธบริษัท จะพึงปฏิบัติต่อพระสงฆ์ผู้ทรงศีล ยังเป็นพระสงฆ์ผู้ทรงคุณวุฒิ และทรง สมณศักดิ์ด้วยแล้วยังจะเพิ่มความเลื่อมใสมากขึ้น ดังมีการเล่าสืบๆ กันมาว่า เมื่อครุบาทอายุมากแล้ว ได้กลับเข้ามาอยู่จำพรรษาที่วัดเดิมขณะนี้คงมีอายุไม่น้อยกว่า ๘๕ – ๙๐ ปี เข้าไปแล้วก็ได้ เพราะตอนที่ครุบาทร่วมกับเจ้ากาวิโรสุบรรณห่อพระไตรปิฎกวัดพระสิงห์นั้นเป็นปี พ.ศ. ๒๔๑๒ ถ้านับจากปีที่เชื่อว่าท่านเกิด พ.ศ. ๒๓๓๒ อายุท่านได้ถึง ๘๐ ปีแล้ว ก็คงมีอายุมากจริงๆ ตอนที่มาจำพรรษาที่วัดเดิมนี้ เหตุที่ไปเมืองระแหงก็มีผู้เล่ากันว่า ครุบาทได้รับความไม่สบายใจ เนื่องจากมีผู้มาขอให้ช่วยเหลือด้านต่างๆ ที่สำคัญก็คือมาขอให้ช่วยขอชีวิตผู้ที่ถูกตัดสินจำคุกหรือประหารชีวิต บางอย่างเจ้าหลวงก็ยอมบางอย่างก็คงยอมไม่ได้บ้างอย่างนี้ แต่ครุบาทก็รู้ดีว่าเป็นการฝืนกฎกติกาทางบ้านเมือง ถ้าไม่ช่วยก็ตัดเมตตาไม่ได้อะไรทำนองนี้จึงได้ไปของเจ้าหลวงอินทวิชยราชา ว่า จะขอไปสำราญยังเมืองระแหงสักเพลานึ่ง เจ้าหลวงไม่ขัดข้อง นัยว่าไปพักอยู่สวนมะม่วงของชาวบ้านผู้หนึ่ง พอชาวบ้านเจ้าของสวนทราบชื่อเสียงเรียงนามแล้ว ก็ไปแจ้งข่าวให้เพื่อนบ้านทราบ ก็มีผู้มานมัสการครุบาทเป็นอันมาก ชายเจ้าของสวนเลยยกสวนให้ครุบาทอยู่เรียกสถานนั้นว่า วัดป่าอัมพวัน และต่อมาครุบาทมหาเถรเจ้าก็ได้มรณภาพ ณ ที่วัดอัมพวัน สวนมะม่วงเมืองระแหงนั่นเอง

ครูบามหาเถรเป็นผู้ที่มีปัญญาเฉียบแหลม ได้ศึกษาพระธรรมจนแตกฉานถึงขั้นสมบัติขั้นสูงและมีความรอบรู้เรื่องราวต่าง ๆ มากมาย ได้จาริกแสวงบุญไปยังเมืองต่างๆ เป็นนักบุญแห่งล้านนาองค์หนึ่ง ได้เดินทางไปยังวัดต่างๆ ทั้งในจังหวัดแพร่และจังหวัดอื่นๆ ในภาคเหนือ เพื่อชักชวนพระสงฆ์และฆราวาสผู้มีความรู้ ให้มาจาร(จาริก)ความรู้แขนงต่างๆ ลงในใบลาน ทำการสังคายนาเพื่อสงวนไว้ให้อนุชนรุ่นหลังได้ศึกษา ได้ดำเนินการหลายวัดในจังหวัดแพร่ เช่น วัดสูงเม่น วัดศรีชุม วัดมหาโพธิ์ วัดเหมืองหม้อ วัดช้างค้ำ จังหวัดน่าน วัดสวนดอก วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ วัดศรีชุมแก้ว กว้าง หัวเวียง จังหวัดลำปาง วัดป่าอัมพวัน เมืองระแหง จังหวัดตาก นอกจากนั้นได้เดินทางไปดำเนินการ ณ ประเทศใกล้เคียง เช่น วัดวิสขุลาวนาราม เมืองหลวงพระบาง ประเทศลาว เป็นต้น ทุกแห่งที่ครูบามหาเถรได้ดำเนินการสังคายนาพระไตรปิฎก และจารลงใบลาน ครูบามหาเถรจะนำคัมภีร์ใบลานส่วนหนึ่งมาไว้ที่วัดสูงเม่น ปัจจุบัน วัดสูงเม่นได้เก็บรวบรวมคัมภีร์โบราณล้านนาไว้เป็นจำนวนมาก กลายเป็นแหล่งวรรณกรรมและตำรา รวมถึงการบันทึกเรื่องราวในอดีตไว้อย่างน่าสนใจ ด้วยความสำคัญดังที่กล่าวมานี้จึงทำให้ผู้วิจัยจึงอยากที่จะศึกษาบทบาทของครูบาญาณอรัญญาวาสี มหาเถร (ครูบามหาเถร) เพื่อให้เข้าใจถึงบทบาทของท่านซึ่งจะกล่าวต่อไปในบทที่ ๓ ต่อไป